NAJLJEPŠE NOVELE SVIJETA

18002

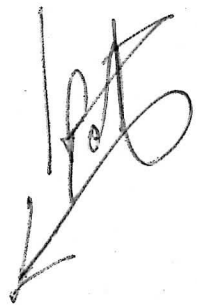

HKN

BIBLIOTEKA ODABRANIH ROMANA
IZ SVJETSKE KNJIŽEVNOSTI

KNJIGA 7.

UREDNIK LJUBO WIESNER

NAJLJEPŠE NOVELE SVIJETA

DMITRIJ S. MEREŽKOVSKIJ - MULTATULI (E. D. DEKKER) - LUIGI PIRANDELLO - ARMANDO PALACIO VALDÉS - HENRYK SIENKIEWICZ

IZDANJE
HRVATSKE KNJIŽEVNE NAKLADE
ZAGREB, MASARYKOVA ULICA 19

1939

Zgb 1.10.05.

SVA PRAVA PRIDRŽANA
Copyright by
HRVATSKA KNJIŽEVNA NAKLADA
(Nakladna knjižara Krešimira Grasza)
ZAGREB

NAJLJEPŠE NOVELE SVIJETA

I.

Kriterij ove antologije isti je kao u ranijim sličnim izdanjima pod istim uredništvom.

Op. ur.

DMITRIJ S. MEREŽKOVSKIJ:

MICHEL - ANGELO

Vječnu zahvalnost osjećam u srcu za ona vremena, kad sam niz mutno sive talase Arna, pun nemirnih snova, lutao po tvojim galerijama, Firenzo! Nijemi su me kipovi gledali, kako im prilazim punim počitanja korakom. Zidovi tvojih palača bijahu zapali u divnom, tihom snu. Mramorni ljudi stajahu kao živi u kamenom krugu po udubinama.

Bio je tu slave žedan Cellini, podsmješljiv Boccaccio, izrugivač kraljevske prijaznosti Macchiavelli i lik nježne glave Petrarkine i onaj, što je velik izašao iz mučilišta Pakla, i onaj, koji je još za života primio dar slave — da Vinci, sam po sebi jedno čudo, jer htjede upoznati čudesa i svemu razlog, početak i konac, te podsjećaše na stare čarobnike. Kako li sam, stidljiv mladić, bio sretan, što smjedoh da im budem slučajnim gostom! Gazeći prašinu svetih kamenih ploča, gledao sam na njih kao đak što gleda na mudre svoje meštre, pun uzbuđenja i tamnoga straha. Bijahu strogi, blijedi, bez strasti, veliki, kao što je velik rod bogova, a pratnjom im bijaše vječna ljepota onih, koji sve znadu.

Ali od svih tih muževa prošlosti najvećma je srcu mome omilio onaj, koji je upoznao sve:

radosti, tuge, tjeskobe i ljepote — pa je onda u zamišljenom sanjarenju sagnuo glavu i gleda sad umoran i u grozi na svijet oko sebe. Tuga mu se tjeskobnom mišlju zarila u glavu i tako teško gađenje od života, kako ga još nikada ne vidjeh. Na uvele mu se usne slegao izraz gorčine, kao neko spočitanje, kojemu nije ravna nijedna žalost: bijaše zbog toga, što ga odbaci rođena zemlja. U žilavim rukama, kojima je tresao život, u ružnim borama, u silnom nagibu ramena i u namrštenim tvojim obrvama vidio sam upornost tvojega djela, Buonarotti, tvoj gnjev, tvoju dušu, veliki stvoritelju vizija. Pogružen od dosade uzaludna rada, progonjen gorčinom rad ljudske gluposti, ti si svoju dušu punio postojanim nemirom. Htijenjem napete volje bio si kao Bog, neustrpljiv, mrk i osamljen, te si jedan svijet za drugim čupao iz mraka.

Ipak, u gigantskim kipovima tvojega djela, koje je kao neki hram fantazije, nikad se nije utjelovila veličajnost tvojih snova. Kako si nada sve cijenio ljepotu, beskrajnu ljepotu, djelo ti je pogdjegdje ostalo nedovršeno. Kad si dlijetom udarao o otporni kamen, osjećao si tek prkos, ne umorivši se za cijelog svog života. I mnogo si časova imao, kad se zanos mijenja u očajanje. Uvijek si htio dostići samo nemoguće. U tvom velikom djelu može čovjek da pročita granicu svih ljudskih patnja. Pojmio si stalnost udesa za zle i za dobre. Ti si osjetio mir — plod velikih djela, ti si tapao u beznađu i, bacajući se k nogama Kristovim, gazio si po slatkoj varci zemaljske ljubavi. Prokleo si umjetnost i kad si ustima, bez vjere, zazivao u gorčini Boga, tvojim je duhom ovladala tamna pustoš. Bog se

nije smilovao tvojoj žalosti i nije je umirio, a od ljudi nisi htio iskati pomoći: — tvoje su usne gordo zamuknule, zanavijek. Nisi dalje rogoborio, niti si se dalje molio, već si — otvrdnut osamljenim bolom i ni u što ne vjerujući — polagano umirao.

I tako si preda mnom kao ružan neki demon i velikan, nesvladan od udesa, s prkosom zapisanim u nagibu glave, s mirnim, dubokim i smionim očajanjem.

I.

Pred starodrevnom, još uvijek nedograđenom bazilikom sv. Petra u Rimu, bila je u proljeću godine 1506. polovica trga pokrivena ogromnim balvanima karrarskoga mramora, koji su se kao bijele gromade netom palog snijega ljeskali na suncu modrim odbljescima. Svakog su dana preko mora do Ostije dolazile nove i nove lađe, krcate mramorom, a odavde bi plovile po Tibru sve do rimske luke, da iskrcaju robu. Složeni se balvani natrpaše sve do crkve Santa Catarina, među crkvom i onim uskim prolazom, što iz vatikanskih palača vodi do Anđeoske tvrđe. Od zore do mraka škripahu kotači teških teretnih kola, upregnutih u bikove i bivole, ozivahu se povici goniča, udarahu kladiva klesara.

Rimljani, poznati od davnine sa svoje radoznalosti i čežnje za neobičnim novostima, skupljali su se gomilama u Borghu, da se tih prekra-

snih priprema nagledaju. Gradom se govorkalo svašta, no najvjerojatnije je bilo ovo: novi papa Julije II. naručio je u florentinskoga kipara i graditelja Michel-Angela Buonarotti silnu grobnicu, kakvom se ne mogahu ponijeti ni ćesari ni vojskovođe staroga svijeta. Na vrhu trokatnog mauzoleja, okruženoga karijatidama, alegorijama svih umjetnosti i znanosti, mramornim divovima i kolosima, među kojima je imao da sjedne nalik na strašnog dvorogog demona dugokosi div Mojsije, gnjevan, u času, kad hoće da razbije dvije ploče zavjetne, bit će postavljena dva kipa: ogromna Kybela, boginja Zemlje, oplakujući smrt papinu, i Uranija, vladarica Neba, radosna, što se preselio u bolji svijet. One bi imale držati grobnicu Julijevu. Bogobojaznim se ljudima činila ta osnova prosto nedopustivom, dapače bogumrskom: dvije poganske božice nose na rukama sarkofag Kristovog namjesnika, koji je slugom onoga Boga, što se udostojao roditi se kao siromah na slami, u štali, da bi ljudima propovijedao kasnije ljubav prema siromaštvu! Stara bazilika sv. Petra, drevna svetinja kršćanskoga svijeta, bila je za novu grobnicu i malena i tijesna. Kako je imao namjeru da sagradi novu, prostranu i veličanstveniju, nije Julije oklijevao porušiti tisućljetne stijene ovoga hrama, podignutog još u vremenima cara Konstantina. To je djelo povjerio svome ljubimcu, čovjeku na sve spremnom, vještom i spretnom graditelju Bra-

mantu iz Urbina, koji je bio arhitektom na dvoru vojvode Lodovica Mora.

Kad je jednom zgodom stari neki seljak iz Campagne, koji već nekoliko godina nije bio u Rimu, pošao da se pomoli u crkvi sv. Petra, pa kad je opazio, kako je oskvrnuta i osramoćena drevna svetinja, nije mogao suspregnuti suza. Stupovi se prašine slegoše među drvenim skelama. U rpama maltera, kreča i zdrobljena kamenja nalazilo bi se komada porfirnih stupova; grobovi drevnih biskupa Kristove crkve bili su otvoreni i prah njihovih kostiju raznosio je vjetar; mozaike, na kojima su radila čitava pokoljenja vještih majstora, razbijahu kladiva nadničara i tužan bijaše pogled na nježne, dragocjene ljuske, što se rasipavahu pod klesarskim udarcima. Bramante nije žalio ničega, ni pred čim se nije ustavljao. Novi su ljudi polagali temelje novomu hramu.

Ugađajući samovolji papinoj, graditelj je gonio radnike, da spremaju maz i opeke, da u noći, pri svijetlu buktinja, cementom mažu komadiće travertina, kako bi po danu, pred očima Julijevim, kao nekim čudom izrasli iz zemlje novi zidovi; čudotvorni se graditelj malo brinuo za trajnost, samo da prevari nestrpljivost svoga gospodara.

Kipara je papa gonio isto kako i arhitekta. Jedni drugima pokazivali su Rimljani hodnik za crkvom Santa Catarina, koji spajaše koridor

Vatikana s Michel-Angelovom kućom i radionicom. U svako doba, po danu i po noći, od nikog neviđen, mogao je Julije dolaziti k umjetniku, razgovarati s njime na samu i gledati ga, kako radi. Prelati i kardinali zaviđali su tuđincu, florentinskom »nepozvancu«, klesaru, kojemu je najviši svećenik iskazivao takve milosti.

Za dugo li? Michel-Angelo ima opasnih neprijatelja: lukavi Bramante prišaptava papi zle riječi i nastoji ohladiti njegov interes za grobnicu. Uspjelo mu je otjerati od gradnje crkve graditelja Giulliana di San Gallo, koji je Buonarottija pozvao na rimski dvor. Sad će doći red na samog Michel-Angela.

II.

Jednog dana, početkom travnja, za tihog sunčanog jutra, kakva bivaju u Rimu, kad u gradu sve miriše svježinom okolnih polja, a k nebu se kao pjesma uzdiže zvonjava zvona, razgovarahu dva klesara, sjedeći kod posla među bijelim komadima mramora. Jedan od njih bijaše star čovjek, imenom Grillo, iz malog gradića Lavagna sjeverno od Karrare, gdje je Michel-Angelo najmio lađare i veslače, koji će da prevezu kamen u Rim, a drugi bijaše još mladić, imenom Cioppoli, klesar iz florentinskog predgrađa Settignano.

— No, kakvo je vino u monna Pipe? — govoraše Grillo, udarajući kladivom i žmirkajući

obrvama, koje je uništilo sunce i mramorna prašina.

— Da ti pravo kažem, kiseliš. Monna Pipa miješa kao sve krčmarice. Ali ima tako soljenih ribica, hm, pa čim jednu pojedeš, dobiješ takvu volju za pićem, te bi ispio makar cijeli kloštarski podrum i svako ti se vino poslije njih čini dobrim. Baš smo se jučer napili, još i danas mi se glava muti. Onog nitkova Ambrogia izvukoše za noge ispod klupe. Bilo je vrlo veselo. Dođi danas sa mnom k monni Pipi, dragi kume. Bit ćeš zadovoljan, vidjet ćeš.

— Kuda ću ja, star čovjek? — teško uzdahne Grillo, — ti si mlad, slobodan, samo su ti vesele misli na pameti, a meni mačke srce grebu. Doma, u Lavagnu, imam ženu i dvije kćeri za udaju. Možda su bez mene već i od gladi umrle ili pošle u svijet da prosjače, ako se, ne daj Bože, i što gore nije dogodilo. Kako daleko je do grijeha mladim djevojkama? Ej, zbilja, najvolio bih da što prije odem kući. Zašto nas drže? Da bar novac uredno dobijemo...

— Novaca, brajne, ne ćeš dobiti tako skoro. Sad nam gospodin ima malo novaca, a Bog zna, kad će ih uopće imati.

Grillovo se lice odulji, lice sitno, osmaglo i navorano kao pečena jabuka, i on žmigne crvenim trepavicama.

— Što, što, Cioppoli! Oslobodi nas, sveti Gjuro, takve nesreće! Mi smo ljudi siromašni,

po dogovoru smo se dali najmiti. Dobar i čestit je messer Michel-Angelo, on nas ne će prevariti . . .

— On nas ne će prevariti, ali su njega prevarili, a ti, Grillo, znaš, da se na papu nikomu ne možemo da potužimo.

— Ta papa voli gazdu; čuo sam, da mu je hiljadu škuda unaprijed dao.

— Što je dao, to je i potrošeno, više ne će dati . . .

— Reci mi, Cioppoli, molim te, što se dogodilo. Ti bolje od mene poznaš ovdašnje prilike.

— Zlo je, Grillo. Crna je mačka pretrčala među papom i Michel-Angelom.

— Tko ih je posvadio?

— Graditelj crkve, Bramante. Znaš, to ti je veliki gospodin, tust i ćelav, na bijeloj muli jaši u svilenim haljinama, i darežljiv je, nikad na vino ne da ispod solda . . .

— Znam, znam, nedavno mi je na ulici dobacio srebreni novac, jer sam mu se duboko poklonio.

— No, eto. Spretan ti je to čovjek, na jedno uho ulazi, na drugo izlazi. I eto, baš on kopa jamu našem gospodaru.

— A zašto se ljuti na njega?

Cioppoli ustavi časkom kladivo i tajanstveno se sagne drugu do uha.

— Zato se ljuti na njega, jer se tu, moj brate, radi o stvari nelijepoj. Bramante ima gu-

bicu na pravom mjestu. On je signor darežljiv i rasipan. Daje gozbe takove, te je ravan i samom vojvodi. Uvijek mu treba novaca. Zadužen je kod svih židova, a obikao je, da ne grije kod kuće dukata. Vara papu i prazni mu blagajnu. Gradi netrajne zgrade; vele ljudi, da su za deset godina zidovi njegovih gradnja puni pukotina. Papa ima s njime neizmjerno veselje, jer brzo gradi, brzo, ali nemarno, sve na pijesku. A messer Michel-Angelo prozreo ga je skroz i naskroz i pozna sve njegove lukavštine. Michel-Angelo ti je čovjek istinoljubiv i nepodmitljiv. Bramante se boji, da ga naš gospodar ne oda, ne dovede na suho, i zato prišaptava papi i uvjerava ga, da je zao znak graditi sebi još za života grobnicu: to je, ko da bi netko sam sebi smrt proricao. I papa se pokajao, grobnica mu se prestala sviđati i ne da više novaca. Najmili su klesare, lađare, navezli cijelu goru mramora, kašu svarili, a tko će je pojesti — sam Bog znade! . . . Držim, kume Grillo, da se ne ćeš još tako brzo vratiti u Lavagno . . .

— Tiše, tiše, Cioppoli, ide gazda.

I marljivo se primiše kladiva.

III.

Sred množine tesara, lađara i klesara, koji su se svađali, vikali, salijetali pitanjima, turali pod nos račune, spočitavali, bogmali se i tražili no-

vaca, dolazio je čovjek nakazna i mrka lica, u starom i prašnom odijelu od crna baršuna.

— Kako vam drago, messere, — govorio je glavni težak, — ali mi više čekati ne možemo. Najmili ste nas kao čestite ljude. Izvolite nas i platiti.

— Ako Njegova Svetost... — pokušao je da odgovori čovjek, okružen gomilom ljudi.

— Ne dolazimo mi k Njegovoj Svetosti, već k vama, messere.

— Ta obećao sam vam...

— Od obećanja se čovjek ne nasiti. Nismo mi došli po obećanja, već po novce. Zar ćemo da skapamo od gladi?

— Bez zamjere, signore, — moljahu žalosni glasovi, — pošteno smo vam služili. Sažalite se, smilujte.

— Čujte, dajem vam posljednju svoju riječ i ta vrijedi. Počekajte do sjutra. Idem konačno k papi, a ne će li on da plati, od mojih ću vam vlastitih para isplatiti sve do posljednjeg solda. Ne bojte se, ništa vi kod mene ne ćete izgubiti. Unajmio sam vas, pa ću vam i platiti, ma i dušu i tijelo zapisao đavolu.

Rekavši to, okrene se i pođe prema svojoj kući među balvanima mramora, po uskom puteljku, što ga pokriše bijeli otpaci, škripajući pod nogama kao čvrsti snijeg za mraza.

Bio je to čovjek od nešto preko trideset godina, uzrasta manjeg, no što je srednji, a čvrsta

i koščata tijela. Glava se njegova činila glavom kolosa, dlaka brade bijaše rijetka, crna i gruba, vlasi isto takve, donja se usna isticala izrazom mrke nadutosti, oko nelijepih usta složiše se zli nabori, stvoreni patnjom; pod rijetkim obrvama male, sive očice, hladne poput ocjeli i široko otvorene, odbijahu svojim teškim i sumnjičavim pogledom one, koji su s njime govorili. Naročito ga iznakazio razbijeni nos. Dok još bijaše dječakom u Firenzi, šakom mu je nosnu kost razbio slikar Torrigiani, čovjek grubih, životinjskih navika, a u svađi, koja je nastala zbog Buonarottijevih rugalica. Za cijeli je život ostao umjetnik iznakažen, znao je to i od toga patio.

Kad je Michel-Angelo došao do vrata kuće za crkvom Santa Catarina, pokuca na njih. Otvori mu stara služavka, pralja, podsukanih rukava i podvinute suknje.

— Je li tu bio glasnik od blagajnika? — upita staricu.

— Nije ga bilo. Došli su mulari, htjeli novaca, vikali i psovali, te sam ih jedva otpravila.

U kući je vonjalo na smuđenje maslinova ulja; spremao se ručak za mnoštvo radnika, tesara, klesara, najmljenih u Firenzi.

Stupivši u svoju radionu, pogleda s otporom i dosadom u veliku sobu, ispunjenu krevetima, domaćim namještajem, potrepštinama i alatom radnika, što žive u kući. Sad su mu svi ti ljudi ostali na vratu i ne zna, kud bi s njima.

U radioni je bilo tiho i svijetlo. Osjetivši običan ugodni zadah vlažne gline i mramorne prašine, dahne olakšano. Za drvenim lazilima bijelili se grubi nejasni balvani, ali je umjetnikovo oko razabiralo već lica, skrivena u njima. Uzeo je dlijeto i nekoliko puta udario po njima.

Rad mu nije donosio zaboravi, — srcu ne bijaše pokoja. Sišao je sa skela, prišao k stolu i uzeo pregledavati nacrte nesretne grobnice i planove, koji su sad bili suvišni i nijesu već imali značenja. Među njima nađe plavetni, tanki list papira; bijaše to ljubavni madrigal jedinoj ženi, koja je za cijeloga života bila vjerna drugome, kao što je on bio vjeran njoj. Naivan, sentimentalan natpis, dostojan zaljubljenog momka, glasio je: »Delle cose divine se ne parla in campo azzuro. — O stvarima nebeskim valja pisati na papiru nebeske boje.«

Dragi, siroti stihovi, izgubljeni među tužnim računima lađara i tesara. Na čas obasja posmjeh njegovo nakazno, mrko lice.

Pogleda na prozor i po poznatoj sjeni, što je susjedna kuća bacaše na trg, opazi, da je sunce prešlo već podne. Trebalo je odmah poći u palaču; u to vrijeme svršavaše papa ručak i umjetnik ga je sigurno mogao zateći kod kuće. Pogleda na svoje odijelo, uprljano od posla, staro i prašno, poderanih lakata; na prsima mu se njihalo puce, viseći na tankoj niti, tek što ne padne; služavka ga je uvijek zaboravila prišiti.

Majstora su ljudi smatrali nadutim i umišljenim, ali je u stvari malenkost bila dovoljna, da porumeni i da se smete kao maleni đačić. S gorčinom se sjeti, kako je papa još nedavno dolazio k njemu u radionu na jednostavne prijateljske razgovore i sigurno se nije stidio domaćeg njegovog odijela. Uvijek bi nerado i s nekim otporom uzimao iz ormara jedino svoje dvorsko odijelo od blijedomodre svile s prekrasnim resama. Brzo nato pokupi planove, nacrte i račune, koji su mu trebali, i već unaprijed ljutit i mrk, uputi prema palači tako, kako je bio, u staroj svojoj kamizoli.

Nedaleko Belvedera, na veselom, širokom stubištu, što ga je nedavno, raskošno i na brzu ruku, sagradio papin ljubimac Bramante, susrete samog graditelja usred množine laskavih štovalaca i prijatelja. Spokojan, polaskan i sigurno s velikom novčanom svotom vraćao se arhitekt od pape. Tanak i poput mlade djevojke vitak paž nosio je za njim velike zamotke planova i nacrta. Bramante je bio u dvorskom odijelu i ponašao se kao dvorjanin. Nabori njegovog bogatog odijela, samosvijestan, malne mladenački izgled, pametan pogled živih mu očiju, mekane sijede vlasi, rubeći mu široku, golu lubanju i ravno čelo starodrevnog mudraca Pitagore ili Arhimeda, podavahu lijepom starcu izraz ugodne i blagorodne važnosti. S mladim je biskupom govorio o novoj kobili, što ju je kupio od dopu-

tovalog Turčina, trgovca konjima, Mustafe, o kobili ljepotici, koja je svim rimskim jahačima zavrtila glavom. Onda se okrenuo prema drugovima i stao ih pozivati na večeru.

— Baš sam dobio jarebice iz Mugella, a pokušat ćete, prijatelji moji, i našeg dobrog vina lombardijskog — Montebriantina. Ravno je najboljem korzičkom...

Bramante opazi Buonarottija, koji se uspinjao stubištem. Traženom, nešto pretjeranom udvornošću skine kapu i pozdravi mladoga kipara i takmaca, koji mu odzdravi hladnim, uzdržaljivim naklonom.

Michel-Angelo prođe beskonačnim hodnicima i galerijama vatikanske palače; u to su vrijeme bila upravo primanja i umjetnik se i nehotice divio djelima svojega takmaca, gradnji lakoj, kao svijetli san, elegantnoj i malotrajnoj. Buonarotti je predviđao, da će se ti zidovi već za dvadeset godina srušiti, ako ih se ne učvrsti kontraforsama. — Vonjalo je vlagom novih štuka; posvuda se dizahu drvene skele.

Pristupi k vratima, do kojih je na straži stajao vratar s kopljem i lukom. Ne prepoznavši ga u prvom času, vratar pozorno pogleda u Buonarottijevo lice, a onda se ispriča i pusti ga u odaje.

IV.

Michel-Angelo stupi u prostranu, polumračnu dvoranu, papinu blagovaonicu. Na svodu su se ljeskale starim svojim zlatom freske Giottove. Na zidovima su visjeli dragocjeni flandrijski ćilimovi, arazzi, u pridušenim, nježnim i mekim bojama, predstavljajući poganske mite — otmicu Evrope, smrt Adonisovu. Dolje, uzduž zidova, nizahu se klupe s izrezbarenim ljuskama od tamnoga drva.

Papa je već doručao i bavio se službenim stvarima. Tajnik je čitao depeše iz Bologne. Vladaše tišina. Sjedeći za stolom, šaptom su razgovarali kardinali i nekoliko dvorjana. Sparnim uzduhom strujao je fini miris mirodijskih jela, nuđenih kod objeda. Sluge, prilazeći na znak ceremonijara, šmigahu nečujno kao sjenke. Dvorski tjelesni liječnik držao je bočicu lijeka i oprezno brojio kapljice u čašu vina, pripravljenog za papu. Do samih nogu Njegove Svetosti, na svilenom, zlatom protkanom jastuku, sjedio je čudan mladić neobične ljepote, ne budala, ne velmoža, u poludjetinjskim haljinama, svijetlih dugačkih vlasi i lijepih, lukavih očiju, u kojima se odražavala nježnost. Da ne buni uredovnog čitanja, on je nemarno i tiho prebirao po strunama lutnje. Bio je to svemogući mezimac starog Julija, sedamnaestljetni Ganymed vatikanskog Jupitra, najjasniji komornik papine ložnice, Accorzio, koji vladaše ključevima papi-

noga srca baš tako, kako je papa vladao ključevima nebesa.

Sunčan trak se mazio po stolu, lomio u kristalnoj čaši s nedopitim vinom, poigravao na zdjeli od majolike, doticao se srebrene, bijele brade Julijeve, koja se isticala na skrletnom baršunu široke papine pelerine, i ljeskao se u velikom rubinu prstena na uveloj, blijedoj ruci staračkoj. Papa je sjedio ponešto pogrbljen, opirući se obim laktovima o naslon stolice, odgurnute od stola. Golu mu je lubanju pokrila na čelo potisnuta baršunasta kapica iste tamnocrvene boje kao i pelerina. Opačine i bolesti ostaviše tragove na tom iznemoglom licu upalih obraza. Ali tanke su usnice još uvijek bile stisnute izrazom nesavladive tvrdokornosti i ukorijenjene navike samovlasti, a pod namrštenim obrvama, u dubokim pukotinama očiju, plamtio je oganj volje, koju nisu svladale ni nepravde, ni grijesi, ni bolesti. Pogled tih očiju, kad planuše gnjevom, bijaše grozan.

Michel-Angelo stupi u blagovaonu. Upravo je tajnik dočitao depešu iz Bologne. Julije, ugledavši Buonarottija, pogleda ga iskosa, brzim, nemirnim i umornim pogledom. Umjetnik shvati, da je došao u nezgodno vrijeme. Sam i ponosan, ne nagovorivši nikoga, stao je do prozora kao molitelj, čekajući, dok na njega dođe red.

K papi pristupi starac brz, debeo, kao kugla okrugao, brbljav i s prljavim rukama: bio je to

dvorski zlatarski meštar. Govorio je o kupnji dragulja za ures križa, što ga je Julije nedavno naručio za oltar sikstinske kapele.

Ne slušajući ga, papa je zatvorio umorne vjeđe. Draguljar prestane, misleći, da je papa zaspao. Najednom Julije otvori oči i reče srdito:

— Je li ostalo što novaca?

— Nije, Vaša Svetosti, potrošio sam sve, što mi je bilo dano. Slobodan sam zamoliti Vašu Svetost za dodatak: Armenac Džem nudi jeftino dva karbunkula i jedan smaragd, ako Vaša Svetost . . .

— Dosta, — nestrpljivo mahne papa rukom, — velim ti, dosta je, idi!

Draguljar se stane premještati s jedne noge na drugu i htio je nešto da prigovori, ali papa vikne:

— Idi do vraga i zapamti: ne dam više ni groša, ni za malo, ni za veliko kamenje.

Michel-Angelo shvati, što znači ono »veliko kamenje«. Razumio je, da to ide njega.

Kad je došao na njega red, pristupi k Juliju s nacrtima, planovima i računima. Papa ga prezirno pogleda:

— Ne imam kada, — reče i pomakne se u stolcu, — dođi u ponedjeljak.

— Sveti Oče, — prigovori Michel-Angelo mirnim, čvrstim glasom, — ne izvolite li pregledati ove račune? Radnici traže plaću; po pravednosti im se duže ne može odgađati. Naložite

blagajniku, neka dade novac, jer inače bih bio prinuždeni da za mramor vaše grobnice platim od vlastitog imetka.

Pozorno, kao začuđen, pogleda Julije na Michel-Angela. Umjetnik, ne trenuvši ni okom, podnese taj pogled.

Svi protrnuše od iščekivanja. Accorzio, zaboravivši na lutnju, uzdigne glavu lukavom i veselom radoznalošću.

Neko je vrijeme Julije šutio, samo je rukom odgurnuo stavljene preda nj planove i račune, te padoše na tla. A onda, ne obaziruć se na Buonarottija, kao da je na nj zaboravio, ustade sa stolice, dva mlada prelata priskočiše i podupriješe ga pod pazuhom, treći mu poda palicu, i papa, opirući se o nju, brzim i još uvijek bodrim koracima uputi prema izlazu iz dvorane za primanje u unutrašnje odaje.

Buonarotti problijedi, grč gnjeva nakrivi mu usnice. Osjećajući na sebi porugljive poglede paževa, lakaja i dvorskih stražara, morao se prignuti, da pokupi papire, što su pali na tla.

V.

Vrati se kući i odmah napiše pismo svom starom florentinskom prijatelju, messer Baldasaru Balducciju, koji upravljaše bankom messera Gallija, i zamoli ga zajam od dvjesta zlatnih dukata. Neustrpljivo je čekao na odgovor i s gor-

činom pomišljao na to, da bi mogao biti odbijen i zapasti u nove nevolje. Sve da Balducci i privoli, Michel-Angelo se morao odlučiti: da isplati dug, trebao je da proda kuću u Firenzi, gdje mu stanuju stari otac i braća! Spomenuo se dugih godina odricanja, što ih je od dobre volje podnosio, samo da obezbijedi obitelj, sjetio se na osam mjeseci, što ih je nedavno proveo u kararskim kamenolomima. Groznica, naporan rad pod žarkim suncem, ledene kiše čudom ne uništiše čvrsta mu zdravlja. Imao je dva sluge i jednoga konja, a za cijelo to vrijeme ništa nije dobio od pape, osim hljeba svagdašnjega. Nije bio skup, ali je računao i kao pravi Florentinac bio oprezan; znao je cijenu novcu i mnogočega se odricao snivajući o budućoj nezavisnosti i spokojnosti. Tako ga je odgojila dobra, čestita porodica, gdje mu je već s mlijekom materinjim prešlo u naviku, da sveto poštuje svoj i tuđi imetak.

Najzad stiže glasnik s odgovorom iz banke. Balducci je kratkim i uljudnim trgovačkim dopisom obećao, da će novce poslati sjutradan.

Umiren time, Michel-Angelo se opet uspeo na skele i dohvatio dlijeto. Pomalo ga osvoji rad. Kip je bio jedan od »Sputanih robova«, personifikacija Umjetnosti, koja je imala stajati na četverogranim stupovima mauzoleja. Tim je kipovima htio umjetnik da kaže, kako je smrt, stigavši Julija, lancima okovala ujedno i Umjet-

nost i lišila je nade, da će ikad naći njemu sličnoga mecenu. Sada nije umjetnik mogao ni da pomišlja na svoju alegoriju bez gorkog posmjeha. No nije li svejedno? Predviđajući, da grobnica ne će biti dogotovljena, radio je za se, bez cilja i bez računa, ne misleći na papu. Zaboravio je na sve. Udarci kladiva bijahu tako snažni, te se činilo, da će se čitav kip razletjeti na komade. Odlomci mramora sipahu se poput dažda.

Dođe služavka i zovne ga k večeri. Nije sišao, samo je uzeo komadić hljeba, brzo ga, ne silazeći sa skela, pojeo i opet se bacio na posao. Tvrdi je kamen postajao mekšim i mijesio se kao vosak. Kipar je oslobađao lice, skriveno u kamenom ovoju. Mladi je rob u očajanju nagnuo glavu nazad, svi udovi, sve mišice i tetive napele se u beskrajnom naporu, da se oslobodi užeta, što su mu se zarezala u tijelo.

Umjetnik ostavi djelo teško i nerado; kad se smračilo, zapalio je svijetlo i do kasne noći sjedio nad dragom knjigom »Božanske komedije«, od koje se baš kao ni od biblije nije rastajao. Te je noći napisao žarke stihove, posvećene Danteu:

Dal mondo scese ai ciechi abissi
Pur fuss'io tal! ch'a simil sorte nato,
Per l'aspro esilio con la virtute,
Darei del mondo il più felice stato.

»Sa svijeta siđe u tamne ponore
i objavi ljudima tajnu vijeka,
no sve, što učini, ne nađe nagrade.
Nezahvalan mu se svijet naruga, ne shvativši.
Pa ipak bih htio, da sam kao on: za njegov udes,
za oštro izagnanstvo, za cijelu njegovu čestitost
volio bih dati i najveću svoju sreću na svijetu!«

Noć je već stala blijediti, kad je Michel-Angelo legao na tvrdu sirotinjsku postelju na kratak počinak, kako je to često činio, ne svlačeći se i ne skidajući obuće.

Ujutro je Buonarotti dozvao lađare, tesare, klesare i isplatio im sve, što im je bio dužan, do posljednjega solda.

VI.

Na dan, koji mu je Julije označio, naime u ponedjeljak, pošao je opet u palaču. Rekoše mu, da papa polazi u albanska brda u lov. Dvor je bio pun veselih zvukova rogova, štektanja pasa, krike hajkača i lepetanja sokoljih krila. Michel-Angelo već izdaleka opazi, kako Julije, u lovačkom odijelu, čudnom za svećenika, u visokim čizmama, u klobuku s perom i kožnatom oklopu, sličan kakvom starom vojvodi, sjeda na prekrasnoga konja. Accorzio mu je držao stremene. Papa se činio izvrsne volje i šaputao je nešto svom ljubimcu, koji se smiješio kao žena, fino i

dvomisleno. Buonarotti je pojmio, da Juliju nije sada do razmišljanja o grobnici. Došao je zato u utorak. Papa se još nije vratio s lova. Došao je u srijedu i u galeriji susreo poznatog tajnika, koji ga upozori, da je Njegova Svetost zle volje, jer su iz Bologne stigle zle vijesti; upravo pred koji čas štapom je izbio ankonskog biskupa. Iz dvorane su izlazili dvorjani sa zbunjenim licima i Michel-Angelo je čuo, kako francuski poslanik s posmjehom govori svom susjedu, ishranjenom, tustom i ravnodušnom kapelanu:

— Mais il est terriblement cholérique, votre pape!

Buonarotti se još uvijek nadao, da će mu papa, ma i nerado, isplatiti sve, ako mu se samo pruži prilika, da mu podastre račune. Za svaki slučaj odluči, da će zatražiti audijenciju za slijedeći dan, za četvrtak.

Ali kad je sjutradan prišao k vratima dvorane, zaustavi ga »palefrenier«, papinski meštar nad stajama.

— Oprostite, signore. Nije mi dopušteno da pustim Vašu Milost . . .

Jedan od biskupa, koji je bio u predsoblju i čuo te riječi, zovne ga i klikne:

— Zar se usuđuješ, neotesanče! Sigurno ne znaš, s kim govoriš. To je messer Buonarotti. Njemu je pristup uvijek dozvoljen.

— Varate se, signore, — odgovori palefrenier posve mirno, — poznam vrlo dobro messer Buo-

narottija, ali moja je dužnost, da bez prigovora vršim zapovijedi pape i mojih zapovjednika.

Michel-Angelo nije vjerovao ušima. Činilo mu se, da sve to vidi u nekom ružnom snu. Ne odgovorivši ni riječi, okrene se, pođe kući i napiše papi ove retke:

»Najsvetiji Oče! Danas sam na Vašu zapovijed bio otjeran iz palače i zato Vam javljam, zaželite li me vidjeti, morat ćete me od tog časa tražiti drugdje, a nikako u Rimu.«

Pošalje taj list komorniku Agostinu Scalcu, neka ga preda papi.

Pozva zatim dva vjerna sluge, koji su ga već dugo služili, starije nadzornike radnika, tesara Cosima i klesara Antonia, i reče im:

— Pođite, potražite kakvog Žida, prodajte sve, što je u toj kući, i dođite k meni u Firenzu.

Potom je otišao do gostione »K trima crncima«, gdje se ustavljala pošta, sjeo u stara i nezgodna poštanska kola, upregnuta u četiri stare kobile, i za dva se sata odvezao iz Rima put sjevera. Saputnici su mu bili mrk i mučaljiv ljekarnik iz Perugie, stari židov lihvar s licem starozavjetnog patrijarhe, fratar kartuzijanac, veseo i okretan, neprestano nagovarajući židova, neka se pokrsti, i krupna bjeloputna seljanka s košarom jaja i množinom svežnjeva, bojeći se napadaja razbojnika ili Turaka.

Michel-Angelo je bio veseo, što ga nitko ne pozna, ali je ipak bio uznemiren i umirio se istom

onda, kad su se odvezli nekoliko milja od Rima. Okolo naokolo, beskrajnim prostorom, sve do amfiteatra Sabinskih brda sa strahovitom strmoglavom pećinom Rocca di Papa, prostirala se Campagna kao neko magleno more u mekim, zelenomodrim valovima brežuljaka. Mjestimice bi se na jasnom nebu zacrnio stražarski toranj neposlušnih feudalnih baruna Svete zemlje — kojih su imena bila Colonna, Orsini, Savelli. Nad tihim ruševinama i razvaljenim vodovodnim gradnjama, koje su se protezale sve do Frascattija, vrvjela su crna i glasna jata čavka i vrana.

Michel-Angelo, radujući se tišini i slobodi, s raskošjem je udisao miris divljih trava, jak kao vino i sladak kao med. Sve, što mu se dogodilo u službama pape Julija, činilo mu se sada tek dalekom uspomenom.

Cesta se polagano uspinjala. Radovao se oblacima, koji su počivali nad horizontom ravnice. Od djetinjskih je dana ljubio oblake i volio je da u tim bijelim krpama traži lica, slična kipovima neznanog kipara, koja svojom veličajnošću nadmašuju sve, što čovjek može da stvori. I sjeti se, kako je, gledajući jednom s visoke gore nad morem na karrarske kamenolome, zamislio, da će u pećini isklesati ogroman kip, već iz daleka vidljiv mornarima. Bio je to san umjetnika, baš tako besciljan, kao i ove prolazne, nemirne i potresne slike nagomilanih oblaka.

VII.

Već se spustila i noć, kad su poštanska kola, drndajući i zvoneći unišla u loše pokaldrmisane, tijesne i uske ulice maloga grada, u staru tvrđavu Pogibonse, prvi gradić, što pripada Firenzi, te je osamnaest do dvadeset milja daleko od grada. Michel-Angelo naumi zaustaviti se ovdje i otpočinuti do jutra: mišljaše, da mu ne prijeti nikakva opasnost na zemljištu, što pripada Firentincima. Načelnikom grada, podestom, bio je njegov prijatelj Federigo Starno.

Buonarotti se nastani nedaleko vijećnice, u malom gostinjcu sa natpisom »K olovnoj zdjeli«. U ogromnoj, nadsvođenoj kuhinji plamsalo je ognjište, carinari su se tu igrali u kocke, pjevali pjesme i pili. Bili su tu činovnici dogane i vojnički plaćenici iz San-Gemignana. Gostioničar mu reče, da su sve postelje iznajmljene konjarima, što putuju na sienski sajam, pa odvede gosta u tijesnu, zadušljivu sobu, gdje su na ogromnom krevetu, nalik na odar, hrkala tri spavača; pokaže Michel-Angelu prazno, slobodno mjesto na kraju postelje i obeća mu, da će mu dati vlastiti jastuk, uvjeravajući ga, »ako se svi malko stisnu, bit će mjesta i previše«. Gost je međutim volio opremiti ležaj na širokoj drvenoj klupi do prozora, zaogrnuvši se putnim ogrtačem i podloživši pod glavu mjesto jastuka kožnatu torbu s nacrtima i papirima.

Davno već nije spavao tako slatko, kao u tom gostinjcu, prvu noć na slobodi i na rođenoj grudi.

Kokoti su zakukurijekali, zvijezde stale blijediti, a u kapelici sv. Petronille zazvonjelo je zvonce, kad se začu bučno lupanje o vrata gostinjca, krik svađe i kletava i topot konjskih kopita. Michel-Angelo skoči i dugo nije mogao u tami da razabere, gdje se nalazi i što se s njim događa: u snu je na sve zaboravio i činilo mu se, da je još u Rimu, u svojoj spavaonici kraj radione. Onda se sjeti, da je na putu, i pomisli, da se dolje u kuhinji svađaju pijani carinari. Ali po topotu konja na susjednom malom trgu shvati brzo, da stvar nije u redu i da su jamačno za njim stigli poslanici Julijevi. Srce mu zakuca brže: dobro je znao, da ga njegov postupak prema papi može stajati i glave ili barem tamnice u groznim podzemnim zatvorima Anđeoske tvrđave. Opipa u tami klupu, nađe kožnat pojas i na njemu pričvršćene korice; uzme iz njih bodež i položi ga pored sebe na daščicu pod prozorom.

Vrata sobe se otvore i kroz njih turi glavu gostioničar, pospan i razbarušen, držeći u ruci svjetiljku, od koje je padao treptavi krug svijetla na pod od opeke.

— Niste li vi messer Michel-Angelo iz Rima?

— Ja sam Buonarotti iz Firenze i vraćam se iz Rima u svoj grad. Što želite?

— Ah, oprostite, Vaša Preuzvišenosti, jesam li mogao da i pomislim nešto takova? — klikne gostioničar i duboko se pokloni. — Pa zašto se Vaša Preuzvišenost već prije nije otkrila? Razumijem, incognito... Nego vjerujte mi, da sam ma i naslutio, da je takav znamenit i otmjeni gospodin iskazao čast mojem skromnom domu, bio bih opremio sobu u prizemlju. Istina, svaki čas očekujemo poslanika najjasnije republike, messera Giustinianija, ali za vas, najsvjetliji i najuzvišeniji . . .

— Slušajte, što želite? — ponovi Michel-Angelo neustrpljivo, jer je čuo, da ni vika ni lupa ne prestaju.

— Glasnici, glasnici Njegove Svetosti, najblagoslovljenijeg i najpočitanijeg Oca našega, pape Julija, — objasni gostioničar tajanstvenim licem, kao vijest neočekivano radosnu. — S vašom sam dozvolom naložio, neka im se otvori. Nego dopuštam si da primijetim, da su to prezla i prestroga gospoda. Čudo, te mi i vrata nisu polomili, cijelu su tvrđavu uzbunili...

— Učinit ćete mi veliku uslugu, dobri čovječe, — prousti Michel-Angelo, — ako smjesta pošaljete nekoga ili ako sam pođete do ovdašnjega podeste, mog prijatelja messer Federiga Starna. Zamolite ga u moje ime, neka dođe sa svojim ljudima: recite, da ću možda ubrzo trebati njegovu pomoć.

— Vaša se Milost ne treba uznemirivati, — prigovori gostioničar, — čuo sam glas messer Federiga pred svojim vratima. Noću on nikad ne izlazi bez straže. — No evo gospode glasnika . . .

I pusti u sobu pet ljudi oboružanih od glave do pete, u ogromnim zablaćenim čizmama. Tri se spavača na ogromnoj postelji probude i skoče: jedan od njih, misleći, da su razbojnici, sakrio se pod krevet, drugi se krstio i šaptao Ave Maria, a treći je psovao, taruć oči.

U zapovjedniku malog odjela, mladom čovjeku s lijepim i divljim licem, prepoznao je Michel-Angelo kavalira papinske garde. Mladić je skinuo crnu kapicu s crvenim perom i, klanjajući se, uljudno progovorio:

— Častim se, messer Buonarotti, biti vašim poslušnim slugom i jesam vitez Gismondo Brandino. Uslobodio sam se doći k Vašoj Milosti s papinim nalogom. Ne će li vam, signore, biti drago, da pođete s nama? Konji su pred vratima. Ne bih vam savjetovao, da oklijevate, jer vas Njegova Svetost očekuje veoma neustrpljivo.

— Papa je jamačno već dobio moj list, — odgovori Michel-Angelo, — javljam mu, da sam zauvijek otišao iz Rima i nemam namjere da se vraćam.

Gismondo pristupi i pruži mu zamotak s privješenim na vrpci velikim pečatom od zelena

voska, na kom je bila naslikana trostruka šiljata mitra i ključevi najvišeg rimskog svećenika. U nezgrapnom drvenom svijećnjaku donese gostioničar svijeću lojanicu i Michel-Angelo pročita slijedeće retke, napisane brzo papinom rukom:

»Po pročitanju ovog saopćenja smjesta doći u Rim ili se pripraviti na naš gnjev. Julije.«

— To pismo — mirno reče umjetnik — ne mijenja ništa na stvari. Možete Njegovoj Svetosti javiti, da sam odlučio ustrajati kod svoje odluke i nikad se više ne vraćati u Rim.

— Messer, — prihvati Gismondo, — reći ću vam sada, nipošto kao poslanik Njegove Svetosti, već kao čovjek, koji velikom umjetniku, slavi i ponosu naše domovine, želi dobro: pokorite se volji papinoj. Sveti je Otac gnjevan, ali je voljan ukazati vam nove, još i veće milosti. Znam, da je naložio, da se isplate dvije stotine dukata, što ste ih prošle subote posudili u banci messer Gallija.

— Hvala vam na dobrom savjetu, viteže, — nasmiješi se Buonarotti, — ali vi, nažalost, razgovarate sa čovjekom jednako svojevoljnim i tvrdoglavim, kako je i Njegova Svetost, papa Julije. Ne gubite riječi: moja je volja baš tako nepromjenljiva, kao i volja papina, i moji su računi s njime dovršeni.

— Vrlo žalim, messer Buonarotti, ali moram Vašu Milost upozoriti, da za slučaj, ako se ne

izvolite vratiti od dobre volje, imam punomoć poslužiti se krajnjim sredstvima. Nadam se, da me ne ćete prisiliti . . .

— Dakle prijetnja? — upade mu Michel-Angelo u riječ i brzo pristupi k prozoru. Otvorivši okance, digne pomični okvir s kaljavim staklima i opazi pred vratima gostione Federiga Starna s naoružanim ljudima i mnoštvom radoznalih.

Jutarnje je nebo blijedilo, zvona sv. Petronille odjekivala su veselo i fino.

— Messer Buonarotti, posljednja riječ: ne izvolite li s nama? — upita Gismondo.

— Ostavite me u miru, velim vam, tako je po nas obojicu bolje.

— U tom slučaju . . .

Na znak Gismondov pristupi jedan od vojnika Michel-Angelu i uhvati ga za ruku. On pomisli, da ga hoće vezati, i odgurne vojnika tolikom silom, te je ovaj udario o zid i zamalo da nije pao. U tom času dohvati Buonarotti bodež i pogledavši na okno, vikne svom prijatelju podesti:

— Zdravo, messer Federigo. Kako ste? . . . Ne, ne, hvala vam, ne treba mi još vaše pomoći. — A onda, okrenuvši se k papinskom glasniku, nastavi:

— Čujte me, messer, ako me se netko od vaših ljudi ma samo prstom dotakne, zazvat ću

stražu i biti će zla. Dovoljno je, da dadem znak, pa će vas ljudi, što stoje kod vrata, poubijati. Ovdje smo na slobodnom tlu. Građanin sam florentinske republike i jao si ga onomu, tko me se usudi dirnuti. Ne ću, da poteče krv. Ajte s Bogom, dok nije nesreće.

Gismondo shvati, da se Michel-Angelo ne šali, promijeni izraz lica i glasa i stane umjetnika moliti, neka barem odgovori na papin list.

Buonarotti pristane, naloži gostioničaru, da donese crnilo, i napiše kratko pismo, u kojem javlja, da su ga poslanici stigli na florentinskom tlu i zato ga nisu mogli prisiliti, da pođe u Rim. Javi, da se ni pod koju cijenu ne će vratiti, jer za vjernu službu nije zaslužio, da ga se vrijeđa i tjera kao prosjaka, pa pošto mu papa nije dopustio, da dovrši grobnicu, smatra stare ugovore prekinutima i ne želi sklapati novih.

Označi dopis datumom, zapečati ga i preda Gismondu. Vitez se pokloni naviklom španjolskom udvornošću i reče: — Veselim se skorom viđenju u Rimu. — I pošto tu više nije imao nikakva posla, ode sa svojim ljudima. Za čas začuje Buonarotti udaljen topot konjskih kopita.

Još istog dana, posred dragih i nježnih brežuljaka, gdje se vijugaju srebreni zavoji Arna, ugleda ciglenu, sličnu ogromnom nerascvalom pupoljku, crvenkastu kupolu Maria del' Fiore i tamnosivi toranj palače della Signoria.

VIII.

U to je vrijeme bio predsjednikom Firenze, doživotnim gonfalonierom, stari prijatelj Michel-Angelov, Pietro Soderini. Primio je umjetnika pod svoju zaštitu.

Za tri mjeseca dođe iz Rima papinska bulla. »Draga djeco!« — obraćao se Julije florentinskim poglavarima. — »Ponajprije primite naš apoštolski blagoslov i želju, da Vam bude dano zdravlje i spasenje duše i tijela. Michel-Angelo, kipar, pobjegavši od nas lakoumno i nepromišljeno, sada se, kako čujemo, ne usuđuje povratiti. Poznavajući običaje i način ljudi, njemu sličnih, ne ljutimo se na njega. Ali da ga riješimo svake sumnje, podsjećamo Vas dužnosti sinovskoga počitanja i poslušnosti i nalažemo Vam, neka mu kažete, da mu ne ćemo učiniti ni najmanjeg zla i neugodnosti, ako se vrati, i da ćemo ga primiti istom onom milosti, koju smo mu iskazali pred njegovim odlaskom. Dano u Rimu 4. srpnja 1506., našeg vladanja godine treće.«

Michel-Angelo je dobro znao, da ne treba vjerovati tim velikodušnim obećanjima, da Sveti Otac ne koleba, kad se radi o tom, da prekrši zadanu riječ, da nije samo jednom prekršio prisegu, što ju je dao i moćnijim ljudima, i da je milostiva bulla samo zamka, diplomatska doskočica.

Uljudno i izbjegavajući odgovori Soderini Juliju, da je Michel-Angelo tako prestrašen (impaurito), te bez obzira na jamstvo, što se u bulli nalazi, smatra svoj povratak u Rim i previše opasnim. On, Soderini, nagovara ga na sve moguće načine i nagovarat će ga, neka se vrati u Rim, ali je isto tako osvjedočen, da bi u onom času, kad bi s Michel-Angelom prestao postupati ljubazno i oprezno, ovaj sasvim sigurno pobjegao. To se dvaput skoro već i dogodilo.

Gonfalonier nije posvećivao prvoj bulli osobite pažnje, nije mnogo ni dosađivao Michel-Angelu, neka ode, i nadao se, da će se gnjev Julijev brzo stišati.

Za nekoliko dana dođe druga bulla, još milostivija i prešnija.

Soderini, čovjek nadasve čestit, ali slab i neodlučan, dozva k sebi Michel-Angela i reče mu:

— Ponio si se prema papi tako, kako se ne bi prema njemu usudio ponijeti ni francuski kralj. Nemoj da čelom razbijaš zida. Već si dovoljno prkosio. Tebi za volju ne ćemo se i ne možemo zaratiti s papom i izložiti grad opasnosti. Zato te molimo, da se vratiš k Njegovoj Svetosti.

— Volim k Velikom Turčinu, nego li k Njegovoj Svetosti, — kliknu Buonarotti, — sultan će već znati, da me obrani od pape.

Soderini je znao, da te riječi u Michel-Angelovim ustima nijesu tek pusta prijetnja. Umjet-

nik je već davno, posredstvom fratra franjevca, koji je doputovao iz Carigrada, pregovarao sa Bajazetom II. Buonarottiju je bilo kao zvjeru, kojemu je zapaljen brlog, i zato je bio spreman na sve, samo da se oslobodi groznih papinih pandža. Sultan ga je zvao, neka mu sagradi most nad jednim rukavom Zlatnoga Roga, da se Carigrad spoji s Perom. Umjetniku se sviđala veličajnost ovog preduzeća.

Od Soderinija pođe k franjevcu, s kojim je pregovarao i koji se zvao frà Timoteo.

Ovaj ga kao uvijek dočeka s veseljem, pogosti ga izvrsnom kapljicom, pokaza mu nova pisma iz Carigrada i zamoli, neka se što prije odluči, jer sultan ne će više da čeka i želi konačan odgovor.

— Frà Timoteo, — reče Michel-Angelo, — zaklinjem vas, recite mi istinu, kao pred Bogom: ne će li sultan tražiti, da se odrečem Krista i klanjam bezbožnom Muhamedu? Volio bih umrijeti, nego li ne samo da počinim, nego i da pomislim nešto slično.

— O, budite bez brige, messer Buonarotti, prisižem vam Svetim Uskrsom, prisižem vam spasenjem svoje duše, da sultan ne će tražiti od vas ništa, što bi se protivilo vašoj savjesti. Vjerujte mi, sud božji nije sud ljudski. Živio sam u Carigradu, živio u Rimu, i doista, teško bih odlučio, gdje je više grješnika — da li na dvoru Njegove Svetosti ili na dvoru Njegova Veličanstva. Svi smo mi ljudi, messer Buonarotti, i svaki je od nas čovjek. Poznavao sam pogane, koji su bili milosrdniji i pravedniji, no što su oni, koji se nazivaju kršćanima i mrtvim ustima opetuju: »Gospodine, Gospodine,« a u srcu nose đavola.

— Hoću li biti sasvim slobodan, frà Timoteo, u svemu slobodan? Hoće li mi sultan dopustiti, da u svojoj umjetnosti stvaram ono, što hoću?...

— Slušajte me, sinko! Čitao sam jednom, ne znam već u kojoj knjizi, da je drevni neki kipar nakanio isklesati iz cijeloga brda nad morem kip Aleksandra Velikoga, tako velik, te bi se na dlanovima njegovih ruku mogao smjestiti cijeli grad s trgovima, ulicama, hramovima, s desetinama tisuća stanovnika. Da vam na um padne nešto slično, a ja znam, da je velika vaša duša sposobna za stvari velike, sultan bi vas shvatio i ničega vam ne bi uskratio, ni novaca, ni ljudi. Taj svemožni vladar želi, da mu stvorite djelo, dostojno vas i njega, neobično djelo, na kakvo se nije odvažio pomisliti još nitko na svijetu. Sultan je moćniji od pape i u poređenju s time, što od vas očekuje, namjere su Njegove Svetosti upravo ništetne. Papa ima Bramantea. Taj mu je dovoljan. Boljega nije ni zavrijedio. Da sam na vašem mjestu, pokazao bih florentinskim kramarima i rimskim popovima, tko je kod njih bio i koga su izgubili! O, ja bih njih naučio, pošao bih k sultanu već zato, da bi dugo zapamtili,

što to znači uvrijediti umjetnika. Već sada izgibam od smijeha, kad pomislim, kako će se papa držati, kad čuje, da je Vaša Milost otišla k sultanu. Sveti će si Otac izgristi ruke od bijesa. Ali kasno je sad — ptičica je odletjela, ne ćeš je više dozvati... Dakle, messer Buonarotti, vi mi na to dajete ruku, je li? Ne savjetujem vam zlo. Za dva ćemo dana otputovati i u Mlecima ćemo sjesti na lađu. Recite samo »da« — a ja ću još danas pisati Njegovom Veličanstvu.

IX.

Duboko zamišljen vraćao se Michel-Angelo od frà Timotea tihim ulicama florentinskim. Već po stotiput je vagao na unutrašnjim tezuljama savjesti: papa ili Turčin? Što je bolje — papa ili Turčin?

»Bože moj, zašto na svijetu nema slobode, zašto ne ima mjesta, gdje bih mogao da ne služim nikomu, ni papi, ni Turčinu, ispunjavajući jedino volju svojega srca i volju božju?«

Uzdahne teško i digne oči prema nebu. Nedostiživo visoki oblaci, okrugli, sitni, plavetni, kao biserje, bili su obasjani nevidljivim mjesecom: tamo je vječni hlad, mir i sloboda!

»Papa ili Turčin?« ponavljaše s gorkim posmjehom. »Ima fratar pravo, jedan je dostojan drugoga. Nije li svejedno? Ako ne ima slobode,

onda valja biti robom, valja trpjeti i podvrći se.«

Sjeti se, kako je bio u Togibonsi, kako je ondje bio ponosan i bez straha! Dovoljna su bila tri mjeseca sitnih uvrjeda, sitnih računa sa životom, pa da njegovo srce postane bez obrane i da u duši njegovoj ne ostane ni kapljice ponosa. Osjeti se nemoćnim i slabim. Je li za to bilo potrebno ljutiti se, bježati iz Rima, spremiti ljudima veselje!

Brzo se vrati kući i ne zapalivši ni svijeće svuče se, legne u krevet i glavu zagnjuri u pokrivač tako, da ništa ne vidi i ne čuje, ponavljajući jedino riječi: »Kako je dosadno! Kako je dosadno!« Led nevoljkosti i otpora prema životu, prema ljudima, prema sebi samom — pronikne mu do srca kao led samrtne težine. Oslabljen i slomljen, bez misli, bez osjećaja, bez volje usnu mrtvim snom.

Slijedećeg dana dođe i treća bulla.

Gonfalonier je doznao o novom pregovaranju Buonarottija s Turčinom. Soderini ga opet pozva k sebi i stane ga uvjeravati, dà će ga papa, pođe li k sultanu, sigurno izopćiti iz crkve. Bolje da umre od ruke papine, nego li da živi na dvoru Turčinovu. Uostalom, umjetnik ne treba da se boji ničega: Sveti mu je Otac sklon i želi ga imati uza se ne zato, jer bi mu htio naškoditi, već zato, jer ga voli. No ako se ipak boji, florentinska će mu Signoria dati naslov poslanika

— ambasciadore, koji će njegovu osobu učiniti sakrosanktnom.

Michel-Angelo odgovori, da je sa svime sporazuman i da je pripravan da ide k papi.

U to je vrijeme Njegova Svetost, ne kao mirni pastir Kristovih ovčica, već kao pravi rimski vojvoda, ne skidajući ni kacige ni oklopa, ne silazeći s bojna konja, pustošila dvore, gradove i spahiluke neposlušnih vazala i baruna Crkve, osvojila Perugiu i kao vitez sred pozdrava i klicanja ljudi unišla u Bolognu.

S naslovom ambasciadore — poslanik florentinske republike — stiže tamo Michel-Angelo petnaestog studenog godine 1506.

Gonfalonier mu je dao pismo na svog brata, kardinala Soderinija.

»Možemo Vas uvjeriti,« pisaše među ostalim, »da je Michel-Angelo čovjek neobičan, svakako prvi vajar Italije, ako ne i cijeloga svijeta. Preporučamo ga Vašoj pažnji. Ali njemu treba pokazati, da je voljen i uvažavan. Zapamtite, da se Michel-Angelo vraća k papi, pouzdavajući se u našu riječ.«

Buonarotti je — mimo sve diplomatske ljubaznosti — prema vlastitim riječima jednog od tadašnjih njegovih pisama — išao k papi »s lancem oko vrata«, to jest kao pas, kojega silom vuku.

Predao je pismo kardinalu Soderiniju, koji je bio bolestan i ispričao se, da ne može lično po-

sredovati, pa je poručio jednom od svojih biskupa, neka se kod pape zauzme za umjetnika.

Buonarotti stiže u Bolognu ujutro i uputi se u glavnu crkvu na misu. Putem ga susretoše papinski stražari. Obradovaše se i dovedoše ga u crkvu.

X.

U svečanoj i polusvijetloj dvorani u palači Šesnaestorice (Palazzo de' sedici) papa je, okružen vitezovima i vojvodama, sjedio pod triumfalnim baldakinom od zagasito zelena baršuna, na kojem je u zlatu bilo izvezeno hrastovo lišće i žir — heraldički znak Julijeva doma — della Rovere.

Na vratima pozdravi Buonarottija biskup, blizak kardinalu Soderiniju, stavi mu ruku na rame i stane ga miriti.

— Kako je, sinko? Glavno je, da ne izgubite prisutnosti duha. Bog je milostiv — papa je danas dobre volje. Ne bojte se, već ćemo se za vas zauzeti.

Michel-Angelo pogleda na biskupa: to je bio okretan čovjek sa sklonim i ujedno neprijatnim izrazom lica.

— Glavno je prisutnost duha, — ponavljaše on vatreno. — Sklopite ruke, pogledajte Njegovoj Svetosti u oči, Njegova Svetost voli, da joj ljudi gledaju ravno u oči. Licu dajte izraz mira i pokajanja . . .

Biskup dovede umjetnika do papina prijestolja. Michel-Angelo klekne.

Julije pogleda na nj s visoka i smjesta odvrati oči. U staračkim je prstima stiskao koštani držak svog strahovitog, slavnog papinskog štapa. Najzad progovori Julije tiho i pridušeno:

— In cambio di venir tu a trovar noi, tu hai aspetato che veniamo a trovar te? (Zar si, mjesto da sam dođeš k nama, čekao, dok mi dođemo k tebi?)

Njegova je Svetost htjela time reći, da je Bologna bliže Firenzi, nego Rim, da je dakle on prvi došao u Bolognu k Michel-Angelu.

Umjetnik izgovori već prije pripravljene riječi, stane uljudno opravdavati svoj čin, uvjeravajući, da nije htio uvrijediti Njegovu Svetost. Uslobodio se ostaviti Rim, misleći, da ga papa više ne treba.

Julije nije odgovorio i sjedio je sagnute glave. Lice mu je bilo gnjevno, obrve namrštene, a kutovi njegovih čvrsto stisnutih, staračkih, uvelih usana grčevito su podrhtavali. Nastade tišina.

Sad pomisli skloni biskup, da je vrijeme da posreduje, jer bi stvar inače mogla zlo da se svrši po Buonarottija. U zlokobnom ćutanju prousti on žalosnim i glupim glasom:

— Svetosti, oprostite jadniku, ne ljutite se na njega. Svi su vam umjetnici takvi: što da se i traži od njih, kad su to ljudi neuljudni, neobrazovani, koji se ni u što ne razumiju, osim u svoj zanat . . .

— Glupane! — kriknu papa takvim glasom, da su biskupi zadrhtali i klecnuli u koljenima. — Govoriš mu drzovitosti, kojih mu ni mi ne bismo rekli. Neuljudan nije on, već ti. U malom njegovom prstu ima više pameti, nego u tvojoj glavi. Nosi se do đavola!

I bijesno zamahne štapom na biskupa, koji je tu stajao više mrtav, nego živ.

A straže, lakaji, poslastičari i sluge najednom pograbe biskupa, potežući ga isprva fino za laktove, a onda ga bez okolišanja izguraju na vrata, »lakajskim udarcima« — prema riječima samog Michel-Angela, koji je kasnije prijateljima često pripovijedao o tom slučaju.

Papa je svoj bijes iskalio na biskupu. Svi odahnuše slobodnije. Julije naloži umjetniku, neka pristupi, podiže ga i milostivo mu podijeli svoj blagoslov.

— Vragoljane, — reče papa i posmjeh mu zaigra na usnama. — Čega se bojiš? Mislio si zar, da ću te pojesti, je li?

Potom se lice njegovo uozbilji, on se sagne i reče mu u uho, da drugi ne čuju:

— Ne vjeruj klevetnicima, kako im ni ja ne vjerujem, i znaj, Buonarotti, da na svijetu ne ćeš naći čovjeka, koji bi te volio tako, kako te ja volim.

I zagrli i poljubi Michel-Angela u čelo i obojica su osjetili, da jedan drugoga razumiju.

XI.

Ostavši u Bologni, papa je brzo po tom sastanku naložio umjetniku, neka prema njemu izvaja ogroman kip, odlije u bronzi i postavi u udubini nad glavnim ulazom u crkvu sv. Petronija. Za tu je svrhu uložio hiljadu škuda u banku messer Antonia Maria Legnano. Buonarotti se sa žarom baci na posao i još prije odlaska Julijeva u Rim već je bio gotov glineni uzorak kipa.

Jednom dođe papa k njemu u radionu, da ga vidi, kako radi. Sveti je Otac bio prikazan, kako desnom rukom blagosilje puk, ali umjetnik nije znao, što da mu dade u lijevu.

— Ne biste li knjigu, Svetosti? — upita Julija.

— Knjigu! — klikne papa. — O nipošto, nisam ja učenjak! Ne knjigu, već mač! Mettini una spada, che io non so ei lettere.

I pokazavši na moćnu i strogu gestu uzdignute desnice, zapita uz posmjeh:

— Što je to? Blagoslov ili prokletstvo?

— Svetosti, — odgovori Michel-Angelo, — time velite stanovnicima Bologne, da ćete ih kazniti, budu li neposlušni.

Šesnaest je mjeseci proveo Buonarotti u napornom radu, odricanju i brigama, baveći se

odlijevanjem kipa. Napokon je bio gotov: nad ulazom u crkvu sjedio je bronČani papa kao živ, sa strogo dignutom desnicom, ali u lijevoj ruci nije držao ni knjigu, ni mač, već ključeve sv. Petra.

Toga je kipa bez traga nestalo. Bolonjski su građani, pozdravljajući nekoć oduševljenim klicanjem Julija triumfatora, kad su se vratili vojvode roda Bentivoglio, koje je papa bio prognao, sred bjesnila, psovaka i smijeha užetima dovukli kip na trg i u komadiće ga razbili. Vojvoda Alfonso d' Este, veliki ljubitelj i poznavalac artiljerije, dao je od odlomaka odliti ogroman top i okrstio ga Julijevim imenom.

Kad je svršio posao, vrati se Michel-Angelo u Rim, u nadi, e će ga papa pozvati, da nastavi sa gradnjom grobnice.

No neprijatelji su razapinjali nove mreže. Bramante se nije mogao umiriti, smišljao je svakojaka sredstva, da razgnjevi papu na Buonarottija, i u tu je svrhu pozvao iz Urbina svog rođaka, mladog Rafaela Santi. Dobro je pogodio, da će Rafael biti jedinim takmacem, opasnim Buonarottiju, ne doduše u vajarstvu, ali svakako u slikarskoj umjetnosti. Bramante namisli navesti Michel-Angela na slikarstvo i stao je papi dokazivati, da je potrebno freskama pokriti strop nedavno pregrađene Sikstinske kapele i da za ovo teško djelo ne ima na cijelom svijetu sposobnijeg čovjeka, no što je Michel-Angelo.

Bramante se nadao, ne primi li Buonarotti ove narudžbe, razgnjevit će proti sebi papu, a primi li je, njegovu će slikarsku slavu bez sumnje zasjeniti Rafael.

Michel-Angelo je prozreo namjeru svojih neprijatelja i gledao je da se oslobodi ove zadaće. Uvjeravao je papu, da taj posao treba povjeriti Rafaelu, da je on, Buonarotti, odviknuo slikarstvu, da se ne razumije u tu umjetnost i da je ne voli. No Julijev je običaj bio takav: što je više ostajao Michel-Angelo pri svojem, to je nepromjenljivija bila volja papina. Činilo se, da će se stvar svršiti novom svađom i gnjevom. Bramante se pakosno veselio.

— Udarila kosa o kamen, — govoraše svojem društvu, tarući veselo ruke.

Michel-Angelo je najzad uvidio, da je otpor uzaludan i, svladavajući srdžbu, s očajanjem je u duši stao crtati pripravljene skice.

Sikstinska je kapela uska, dugačka zgrada s visokim prozorima, glatkim, golim zidovima, potpuno bez uresa. Podugačak strop sa lukovima dobro je osvijetljen. Želeći, da se ostavi slobodno mjesto za vršenje crkvenih obreda, nije papa dopustio, da se zakrči donji dio kapele. Zato je valjalo skele dignuti tako, da u visini stoje bez potpornja, spojene sa tlima tek uzanim, opasnim hodnicima.

Papa naloži Bramantu, neka digne lazila. Dugo nije znao graditelj, kako da riješi tako

teško pitanje. Napokon se domisli slijedećemu: na krovu i na stropu učini nevelike otvore, kroz njih provuče užeta i na ovima su imale počivati lake, viseće skele. Ta komplikovana mreža od lanene paučine, oštroumna uzdušna građa, bila je pravim čudom umjetnosti, ali čudom uzaludnim.

Michel-Angelo, ugledavši je, nasmijao se Bramantu u lice:

— A što ćemo sa škuljama, kad se budu ona mjesta pokrivala slikarijom?

Bramante se uvrijedi, slegne ramenima i odgovori, da bez potpornja odozdo, kojih papa ne će da dozvoli, nije moguće stvar udesiti drugačije.

Tada Buonarotti dođe k Juliju i javi mu, da Bramantove skele nijesu ni za što.

— Ako on ne umije, — dobaci papa, okosnuvši se na arhitekta srditim očima, — onda ih ti sam učini.

Bramante osjeti, da je pao u jamu, koju je kopao drugomu.

Michel-Angelo razdriješi paučinu od užeta, zakrpa rupe, kod čega je izvukao toliku množinu užeta, te je siromašni njegov pomoćnik, tesar Cosimo, kojemu ih je darovao, za dobivene novce udao dvije svoje kćeri.

Buonarotti je digao skele bez pomoći užeta, pričvrstivši spretno krajeve dasaka i podove lazila na zabatima, spajajući ih i preplitajući tako,

da su skele bile to čvršće i to sigurnije, što je veći teret počivao na njima.

Ta je gradnja otvorila Bramantu oči, naučila ga graditi skele i on se tom lekcijom poslužio, kad je kasnije dizao skele za crkvu sv. Petra.

Michel-Angelo se bojao, da mu sile ne će biti dovoljne da izvrši papinu želju i namjeru, pa je zato dozvao iz Firenze slikare Granaccia, Bugiardina i Bastiana di San Galo.

Ali uskoro uvidje, da su mu ti pomoćnici samo na smetnju: ljutili su ga neodlučnošću i neznanjem. Stao ih je izbjegavati, a onda ih sasvim otpusti, te oni odoše kući, uvrijeđeni i uznemireni.

Tada se Michel-Angelo dade na posao sam, ne puštajući na lazila nikoga, osim tesara — mučaljivoga Cosima. Našavši se licem u lice s naporom gotovo nesavladivim, Buonarotti je odbio svaku pomoć.

Dovršivši prve slike, skinuo je dio skela, da vidi djelo odozdo, i tu se osvjedoči, da su proporcije ljudskih likova premalene i ne odgovaraju visini stropa. Morao je uništiti gotovu slikariju i iznova se dati na posao.

Slika Potopa bila je već dovršena, kad se preko noći, za vjetra sjevernjaka »tramontana«, pojavila plijesan na zidovima, pokrivenima neosušenim mâzom. Michel-Angelo opazi bjelkaste, ružne mrlje, pod kojima su boje blijedile i po čitave plohe potpuno iščezavale. Otrča do pape.

— Rekao sam Vašoj Svetosti, da slikanje nije moj zanat. Sve, što sam naslikao, uništeno je. Ne vjerujete li, pošaljite nekoga, da vidi.

Papa posla Giuliana di San Galo, koji pregleda zidove i nađe, da Michel-Angelo nabacuje odviše vlažan mâz; vlaga se za noćne studeni pretvorila u plijesan. San Galo utješi prijatelja i nauči ga skidati plijesan tako, da ne naškodi slici.

To je bio posljednji Buonarottijev pokušaj, da se riješi mrske mu zadaće, posljednja nada, za koju se hvatao kao utopljenik slamke. Dogodi se ono, čega se najvećma bojao: rad ga je stao privlačiti. Iscrpljivaše ga kao teška neka bolest. Činilo mu se, da će umrijeti prije, nego ga dovrši, da će poludjeti. No više nije mogao natrag. Nemogućnost ga je mamila poput bezdana, poput ludila. Takva mu je bila narav. Duša se njegova protivila mogućem i lakom. Htio, ne htio, radio je očajnom i postojanom odlučnošću, besprimjernom brzinom, razornim naprezanjem svih sila, duševnih i tjelesnih.

Slikao je poleđice, sagibajući glavu natrag, da vidi strop. Tijelo mu je tako naviklo napornom ovom i mučnom položaju, te kad bi se uspravio i držao glavu ravno — ne bi vidio upravo ništa. Vid mu je oslabio, bojao se, da će oslijepiti, patio je od besanice i omaglica. Da uzmogne čitati pisma i hartije, morao ih je dizati nad

glavu i obraćati oči prema gore. Po čitave sedmice nije sa skela silazio na zemlju.

A kad bi i sišao, onda bi, sagnute glave, mrk i osamljen, žurio po veselim ulicama rimskim i s otporom osjećao ljudske poglede na svom iznakaženom licu. Domišljaše se, da im možda dolazi kao uskrsli mrtvac. Bila su mu sve odvratnija svagdašnja ljudska lica i mrzio ih je više, no ikada. Ugledavši izdaleka kakvog znanca, ugnuo se, samo da se s njim ne sastane. Mučila ga je vječna sumnja, da ga slijede neprijatelji, poslani od Bramanta. Na uljudne pozdrave prijatelja nije odgovarao i odvraćao se. I zbilja se stalo govoriti po gradu, pa i do samog je pape dopro glas, da se Michel-Angelu miješa i da pati od crne melankolije.

XII.

Jednog sparnog dana, kad je pod stropom na lazilima bilo nesnosno zadušljivo, radio je Michel-Angelo od rana jutra, ležeći na svojoj stolici, koja se pomicala na kotačima i imala neveliku drvenu podlogu za glavu, pokrivenu jastukom, da ne odere vrata. Glavu je zabacio nazad, znoj mu se javljaše na čelu, a na časove su mu sa stropa padale ravno na lice kaplje neosušenih boja, što ih je upravo nanašao kistom. Već davno je tomu navikao i nije se na to obazirao. Lice njegovo činilo bi se s ovim raznobojnim

mrljama smiješnim, da nije bilo tako iznakaženo i strašno.

Slika predstavljaše stvaranje prvog čovjeka. Bog Otac, okružen anđelima, u buri silazi s neba k tijelu Adamovu, što leži na goloj zemlji, i sprema se da ga se dotakne, ali dosad se još svojom rukom nije taknuo ruke Adamove, da mu dade život. Oprezno je Michel-Angelo stavljao posljednje, fine, jedva zamjetljive sjene, svršavajući ruku Adamovu, što se nemoćno pružila prema Stvoritelju, sa snažnim, ali neoživljenim još mišicama, ruka klonula i slaba, kao u djeteta, koje spava i koje bi moralo, ali ne će da se probudi.

Dolje na stubištu začu se poznata škripa stepenica. Buonarotti se uvijek bojao, da ga tkogod ne iznenadi. Ustade s klupe i pristupi k vratima, što su bila napravljena na ulazu sa stubišta na skele, tako, te nitko nije mogao stupiti na skele, kad bi ih Michel-Angelo iznutra zatvorio. Da se dođe u tu uzdušnu tvrđavu, trebalo bi razbiti vrata.

— Koga to vrag nosi, — pomisli umjetnik srdito i sakrije se za daske pri vratima, odakle se kao iz kakvog skrovišta lako moglo vidjeti, tko je na stubama. Michel-Angelo se suvišno uznemirio. Zaboravio je, da je Cosima poslao k najbližem pekaru po »farnaio« — po hljeb i butinu za ručak.

— Ti si to? Uplašio sam se, mislio sam, da se opet netko penje ovamo. Zar pismo?

— Pošta iz Firenze! — odgovori mrko tesar, verući se po stubama.

— Daj ju brzo ovamo!

I uze pismo, ali prije, no što ga je otvorio, pomisli, ne bi li bilo bolje, da prije dovrši posao, da nabaca posljednje sjene, jer će ih poslije zaboraviti i sigurno ih ne će naći, a pismo bi ga opet za cijeli dan ozlovoljilo i oduzelo mu snagu za rad. Misli na rodbinu, listovi od oca i braće bili su mu jedinom gorkom razonodom, jedinom jekom dalekog života. U posljednje je vrijeme dobio zle vijesti iz Firenze: mlađi brat Giovanni-Simone, razuzdan, lakomislen mladić, provodio je opak život, nije slušao oca, pustošio je familiju, tratio novce na žene — one proklete, svete novce, koje je on, Michel-Angelo, zarađivao tako neiskazanim patnjama, njegove novce, njegovu krv i znoj.

Neustrpljivo raspečati dopis, pročita ga i njegovo se lice namršti, a oči mu planuše. Zlovoljno odgurne stolicu, koja sa žalobnom škripom odleti daleko, i srditim, velikim koracima stane da kroči po škripljivim daskama lazila.

Otac mu je pisao o bratu Giovanni-Simonu, koji je postao tako drzak, te se nedavno, vrativši se kući pijan, zagrozio ocu, da će ga tući.

— Čekaj, čekaj, nitkove, ja ću te naučiti! — vikao je Michel-Angelo, mašući rukama i ne

obazirući se na zamišljenoga Cosima, koji je već odavna naviknuo na takve srdite monologe svojega gospodara.

— Ti nisi čovjek, već životinja, — nastavljao je Buonarotti, obraćajući se prema nevidljivom subesjedniku, — anzi sei una bestia! i ja ću s tobom, kao sa životinjom. Znaš li, nesretniče, kad se stavi ruku na oca, da se tu radi o životu i smrti?

S očajanjem se uhvati za glavu.

— O Bože, zar ne mogu da mi dadu mira? Potucam se po Italiji, ne odmorim se, trpim od odricanja, uvrjeda, bacam se u nebrojene opasnosti, iscrpljujem tijelo i dušu, a sve to za njih, za oca i braću. A sad, kad mi je dano, da im nekako pomognem, sada taj luđak hoće da uništi sve, što sam tolikim naporima zaradio. Tako mi tijela i krvi Isusa Krista, tako više ne ćemo! Da i deset hiljada braće dođe k meni, ja ću s njima obračunati, kako treba. Imam već dosta toga na leđima, ne prtim na sebe više nikoga.

Nekoliko je puta pokušao svladati srditost i raditi: legao je na klupu, naviklom kretnjom zabacio glavu i podupro zatiljak drvenim potpornjem. Ali uvijek je skočio, bacio kist i opet stao koracati. Tako se već naučio na svoje skele, da nije ni mislio, niti se obazirao na njih, pa se ni na jednom mjestu nije raskoračio više, nego je bilo potrebno, da prekorači i ne propadne kroz škulju među daskama na podu.

Srdžba ga je dušila. Ne mogavši da se svlada, kričao je i prijetio pijestima.

— Ja ću ti pokazati, golobradče, što to znači u vjetar bacati tuđe novce, uništiti kuću i imovinu. Počekaj, štene, doći ću ti ja u Firenzu i govoriti još s tobom. Ne ću paziti na vaš ponos, messer Giovanni-Simone, zaplakat ćete mi u rukama, kao što djeca plaču pod batinom. Na oca je digao ruku!... O, nitkovi, svi su oni nitkovi!...

Cosimo okrenu svoje ravnodušno lice prema Michel-Angelu.

— Ovo ste izvoljeli reći istinu, messer, da su svi nitkovi. Dobro se oni vladaju, mladići... A čovjeku je od toga zlo... Nedavno je Bramante opet slao k meni, da će mi dati novaca, koliko hoću, samo neka mu dopustim, da vidi strop, kad vas ne bude. Odgovorio sam mu, da ću baciti sa skela i njega i toga derana iz Urbina, Bramantova prirepinu, Rafaela, ako se samo usude doći ovamo. Lopovi!

Cosimo se izražavao isprekidano i nejasno, ali gospodar i sluga razumjeli su se sa pola, a i bez riječi.

— Cosimo, imaš li crnilo i pero?

— Imam, kako da nemam? Imamo svega, samo ne ptičjega mlijeka.

Bio je ponosan na kućanstvo svog zračnog stana. Ne žureći, pođe u kut, gdje su stajala dva kreveta, prekopa po domaćem namještaju, među starim haljinama, među burencima vina,

među lončićima s rijetkim bojama, u pretincu sa kistovima, među tesarskim i stolarskim alatima, među posudama s vapnom, nađe crnilo, pero, hartiju i sve to poda Michel-Angelu.

Umjetnik sjedne na pod pred klupom i stane odlučno i brzo pisati bratu, kojega je volio ipak više od ostale braće, jer je u raspojasanim ispadima Giovanni-Simona nalazio dušu, koja je bila slična njegovoj.

No ovaj put je izrekao sve, što je mislio, ne upotrebljavajući mekših izraza: Anzi sei una bestia! Zaprijetio je bratu strogim sudom, ako se ne opameti. A kad je pismo odaslao, odahnuo je slobodnije.

Slijedećeg se dana opet dade na posao. Kad je pogledao na sliku, osjetio je radost. Znao je, da to ne će dugo potrajati, i da je dovoljno da je dovrši, pa da mu se ogadi. No ti časovi prijevarne radosti bili su mu jedinom nagradom i odmjenom, bez kojih ne bi bio mogao snositi muke stvaranja.

Michel-Angelo se veselio i mislio je, da se odista sve događalo tako, kako je on to naslikao, i da drugačije nije moglo ni biti.

Blaženi dusi, najprije stvoreni kerubini, sakrivajući se u zavijorenim naborima Gospodinove haljine, s udivljenjem, s radoznalošću gledaju na čovjeka, svog novog brata, a na licu Stvoriteljevu je dobrota, koja je najvišim znanjem i spoznanjem. No ako je nadasve dobar i sve zna-

de, zašto je pošao da stvara biće, osuđeno na grijeh i smrt?

XIII.

Nastao sumrak. Umjetnik se spremao ostaviti posao, kad li odozdo opet začu mrsku škripu stepenica i nepoznate glasove.

— Messer Buonarotti! Hej, messer Buonarotti, — vikali su, kao da se baš ništa ne boje, da će ga pomesti.

— Opet netko! O vragovi! — zagunđa umjetnik i htjede da se psovkom obori na nezvana gosta, ali pogledavši iza zaklona, ugleda dolje, na podnožju stubišta, papu Julija u pratnji dvojice stražara.

— Brzo, messer Buonarotti. Zar ne vidite, da vas Njegova Svetost čeka?

— Poslao bih ja do svih đavola vašu Svetost, — pomisli Michel-Angelo i otvori vrata tek onda, kad se osvjedočio, da s Julijem nije ni Bramante, ni Rafael Santi.

Siđe, pozdravi i zamoli papinski blagoslov s tako srditim licem, te se starac i nehotice nasmijao: bio je dobre volje.

— Sveti Oče, — reče Michel-Angelo, — ne savjetujem vam, da idete gore. Jedna je stepenica slomljena, tesar nije imao vremena, da je popravi. Ne daj, Bože, da padnete, ne biste mogli ni kosti da pokupite. K tomu je još i tamno, i onako ne ćete ništa vidjeti.

No već ga je papa nestrpljivo gurao na stube.

— No, no, ne budi tako tvrd, samo idi naprijed i daj mi ruku. Padnemo li, ubit ćemo se obojica, pa ćemo zajedno i umrijeti, kao što smo zajedno i živjeli.

Otpor je bio uzaludan: papu nije bilo moguće odvratiti. Michel-Angelo se stane uspinjati, polagano i oprezno, pomažući starcu i držeći ga za ruku. Papa se bez straha uspinjao uskim, strmoglavim stubištem bez ograde.

— Podivljao si, messer Buonarotti, — smijao se Julije pratiocu, — potpuno si podivljao na tim tvojim skelama. Ne može se k tebi, gledaš kao vuk, tek što ne ujedeš.

Michel-Angelo je šutio i mislio:

— Kako bi bilo, da tog brbljavca bacim sa stuba?

Uspinjali su se sve više i više: oni, što su gledali odozdo, morali su nazad zabaciti glavu i činilo se, da umjetnik vodi papu u nedoglednu bezdan, u samo nebo, gdje su njihove sjenke iščezavale u polumraku.

Napokon stigoše na skele: starac je teško disao, umoran od naporna uspona, i opirao se o rame Michel-Angelovo.

Onda mučke stane obilaziti skelama i razgledavati slike. Časkom bi radoznalo podizao komade gruboga platna, kojim su bile pokrivene nedovršene freske. Michel-Angelo je podnosio, no morao je voditi Njegovu Svetost za ruku, opo-

minjući uljudno, kamo da stane i kako da prekorači rupu među daskama na podu.

Papa je neustrpljivo micao staračkim usnama; umjetnik je vidio, da se sprema, da mu nešto kaže.

— No, eto, — pomisli Michel-Angelo s osjećajem otpora i dosade, — sad će početi sa savjetima.

Julije približi lice k Sibili Kumskoj i pogleda grozne mišice na opaljenim rukama, u kojima je divovska starica držala na krilu otvorenu knjigu, čitajući iz nje proročanstva.

— Jest, ustrpljivost, đavolska anatomija! — prihvati papa i okrene se licem prema umjetniku: — Tako mi spasenja duše, nikad nisam vidio nešto slična. Ali to je nemoguće, čuješ li?

— Što je nemoguće, Svetosti?

— Velim ti, Buonarotti, nemoguće je raditi tako. Ti hoćeš, što je nad ljudsku snagu. Budeš li slikao svaku mišicu, svaku žilicu, kad misliš dovršiti strop?

— Ne mogu drugačije, — reče Michel-Angelo.

— Ali za koga to radiš, reci mi, molim te, za koga? Kad se skinu lazila, strop će biti u tolikoj visini, te i onako nitko ne će vidjeti svih tih tvojih nabora, mišica i udubina. Čovjek bi morao da stoji ovdje na skelama i pozorno da gleda, da uzmogne ocijeniti sve te pojedinosti. Čemu gubiš vrijeme i sile? To je ludilo!

— Ne mogu drugačije, — ponovi Michel-Angelo, ne skrivajući zlovolje.

— Ponavljaš ko papiga: ne mogu drugačije, ne mogu drugačije, ali ti možeš! Slušaj me, Buonarotti, ja sam star, smrt mi stoji za leđima. Hoću, da dovršiš svoje djelo prije, nego umrem. Moraš ga dovršiti. Što prije, čuješ li? Ne slikaj nikad pojedinosti, — ja to hoću, — što prije!

— U tom ste slučaju, Svetosti, – reče Michel-Angelo tiho i ljutito, – trebali posao povjeriti nekomu drugomu, na primjer onom spretnom mladiću, Rafaelu iz Urbina, ljubimcu Bramantovu i svojem. Brzo bi oni, doista, oličili strop, pa se ne bi pobrinuli ni za nabore, ni za mišice, kojih svjetina odozdo zbilja ne može da ocijeni. Prosto vam bilo i uništiti moje djelo, ali da ga se nagrdi, toga ne ću dopustiti nikomu...

Julije udari štapom o zvučne daske poda.

— Što, što si rekao? Ponovi. Hoćeš li, da zapovjedim, da te bace sa skela?

— Ako želite, mogu i ponoviti, – reče Michel-Angelo, ne dajući se zastrašiti. – Rekao sam, da ne ću ni prstom maknuti brže, no što je to mom poslu potrebno, i da ga ne ću dovršiti prije, nego što mogu.

— Mogu! Mogu! — reče papa, tresući se od jeda i pristupajući k umjetniku. — Čekaj, nitkove, ja ću tebe naučiti, kako se govori sa svojim ocem i dobročincem.

I dvaput ga udari štapom.

Michel-Angelo ne reče ništa, nego mu samo pogleda u oči. Kod tog je pogleda Julije zašutio. Za nekoliko je hipova požalio svoj čin. Kad siđoše sa stubišta, starac se okrene k Michel-Angelu i htjede mu na rastanku nešto reći. Ali kad je pogledao na umjetnikovo lice, uvrijedi se, opet se na se razljuti i kao krivac, što je brže mogao, ode u pratnji stražara.

Još iste večeri dođe k Buonarottiju papin ljubimac, mladi Accorzio, i reče, da ga je poslala Njegova Svetost. Nevinom mu bestidnošću pruži vrećicu, nabivenu zlatom, — bilo je u njoj pet stotina dukata, — zamoli umjetnika, neka zaboravi uvrjedu, i nastojao je, kako je znao i mogao, ispričati svoga gospodara. Accorzio je bio tako čaroban, govorio je tako neodoljivim posmjehom i ženstvenom gracijom, te Michel-Angelo nije mogao ništa da prigovori, nije mogao ni da se naljuti, nego uze dar, poljubi dječaka u čelo i otpusti ga u miru, rekavši, da Njegovoj Svetosti prašta uvrjedu.

Pojmio je Michel-Angelo: Julije je bio pripravan na sve, samo da se s njime pomiri, u strahu, da ga Buonarotti opet ne ostavi i ne pobjegne u Firenzu.

XIV.

Napokon je svanuo dan, na koji je Julije neustrpljivo čekao. Strop je bio dovršen. Michel-Angelo zapovjedi skinuti skele na dan Svih Svetih godine 1512.

Još se nije prašina od zbačenih dasaka i brvana bila ni slegla, kad dođe papa u pratnji prelata, biskupa i kardinala. Kose zrake sunca prodirale su kroz uske prozore kapele, miješajući se u blijedomodrim pramenovima u kolute prašine. I kroz prah, kao kroz neku koprenu, u nedoglednoj visini, ugleda papa djelo Buonarottijevo. Juliju se činilo, da su se zidovi i strop otvorili i on gleda licem u lice u otvorenu beskrajnost.

U sredini je bilo devet slika, koje su prikazivale stvorenje neba i zemlje od kaosa, stvorenje sunca i mjeseca, voda i bilja, prvog čovjeka i njegove žene, koja je na zapovijed božju izašla iz rebra Adamova, prvi grijeh, žrtvu Abelovu i Kainovu, potop i smijeh Sema i Kama nad golotinjom zaspaloga oca.

Oko devet ovih srednjih slika, ne razmišljajući o tajnama, koje su u njima skrivene, igrali su se vječno slobodni i bezbrižni mladi bogovi prvih bića, prateći tragediju Svemira laganim plesom i pjevanjem.

Pod njima su bili proroci i sibile, divovi s tihom tugom i mudrošću.

Još niže su bili praoci Isusa Nazaretskoga, niz pokoljenja, te si pokorno predavahu besciljni teret života, u mukama oko rođenja i smrti, u borbi za hljeb svagdašnji. Oni nisu bili dionici mudrosti proroka i sibila i nijesu čuli oluje Gospodinove, koja je uznemirivala vesele pjesme bogova. U domaćem zatišju, u obiteljskoj tišini, ljubili su samo, čuvali i grijali svoju djecu, očekujući dolazak nepoznatog Otkupitelja.

Tako je Michel-Angelo naslikao tri stepena bića: veselje bogova, mudrost proroka, ljubav prema djeci. No tragedija Boga i čovjeka, tajna bića, nije bila odgonenuta ni veseljem, ni mudrošću, ni ljubavlju.

Julije razgleda strop i zagrli Michel-Angela.

— Slava tebi, Buonarotti, — reče papa i suze mu navru u oči, — slava tebi i meni, jer da nije bilo mojega gonjenja, da nisam stajao nad tobom, da te nisam gonio i dosađivao ti, nikada ti ne bi bio gotov.

Jedan kardinal, gradeći se poznavaocem slikarstva, reče:

— Ne čini li vam se, Svetosti, da bi ova slika morala biti šarena od zlata i akvamarina? Prostom će se narodu strop činiti blijedim. Zlato u crkvi nikada ne škodi.

Papa se osmjehne i okrene prema Buonarottiju:

— Što veliš na to?

— Samo to, Sveti Oče, da stropa ne ću više ni taknuti... Što sam učinio, učinio sam. Dašto, lako bi bilo slikariju obojadisati zlatom i akvamarinom prema crkvenom običaju. Ali čemu? Židovi, prikazani na mojim slikama, nijesu bili od onih, koji se kite zlatom i lijepim haljinama.

Gomilice su Rimljani dolazili u Sikstinsku kapelu. Posvuda se govorilo o novim freskama: piljarice su brbljale i svađale se o slikama. Laide, Angelike, pa čak i svojom lakoumnošću glasovita »Madrena-non-vuole«, — sve pomodne rimske kurtizane prosuđivale su, tko je veći od obojice slikara, Rafael ili Michel-Angelo.

Dotle je Buonarotti hodio kao omamljen. Kroz dvadeset je mjeseci toliko navikao na svoje djelo, te se je, kad ga je zaboravio, osjećao osamljeniji, no ikada. Mjesto zaslužene radosti bila je u duši njegovoj studen, praznina i dosada.

U kapelu nije išao, da ne čuje nelijepih sudova o sebi ili još manje lijepa oduševljenja.

XV.

Jednom je trebao kožnatu torbu s papirima i hartijama, što ju je zaboravio u kovčežiću među otpacima kreča i zbačenim skelama, kojih još nijesu odstranili iz crkve. Srećom je tu onog dana bilo malo ljudi: svi su otišli na veliku svečanost u crkvi sv. Petra.

Michel-Angelo je prekapao po kovčežiću: nitko ga nije vidio. Nagomilane daske i grede skinutih skela potpuno su ga sakrile. Umjetnik je s tajnom tugom gledao na prašne razvaline svoje nepristupačne tvrđave, gdje je proživio toliko znamenitih dana.

Tražeći torbu, koju je trebao, i prekapajući među stvarima, što ih je brižni Cosimo oprezno složio, začuje u blizini pravdu dvojice, što su posjetili kapelu. Sudeći po govoru, jedan je od njih bio inozemac, koji je u Italiju došao s dalekog sjevera i izvjesno bio kakav nizozemski slikar. U drugom je Buonarotti prepoznao Mlečića, jer je toskansko »g« izgovarao djetinjski smiješno i mekano, kao »z«. Messer Giorgia, svojega druga, nazivao je messer Ziorziom.

Buonarotti se trudio, da ne čuje njihova razgovora, ali ga pojedine riječi i izrazi iznenadiše, te je radoznalo stao slušati.

— Kako? I vi još sumnjate, messer Ziorzio, — ljutio se Mlečić, — ne, ne, svim komentarima Averroesa k Aristotelu vi mi ne ćete dokazati, da će Rafael ikad stvoriti nešto slično ovome stropu.

— Kako znate, messer Federigo, što će on još stvoriti? Rafael je mlad, — prigovaraše polagani i hladnokrvni Nizozemac.

— Jest, mlad godinama, messer Ziorzio. Ali on se već sasvim otkrio. Tu je, kao na dlanu. Rafael uvijek oponaša.

— Oponaša prirodu, to bolje, — prigovori Giorgio.

— Ali baš se o tom i radi, da on ne oponaša samo prirodu. Najprije je oponašao svojeg učitelja Perugina, potom Leonarda da Vinci, onda stare slike, što ih je nalazio u podzemnim rimskim spiljama. Sad ćete vidjeti, s kolikim će žarom da oponaša Michel-Angela. Rafael uzima od svakoga.

— Uzima od svakog i svima stostruko vraća, — prekine ga Giorgio, — staro čini novim, tuđe čini svojim.

— O, ne svađam se ja, to je velik umjetnik, najveći, i kojega se od oponašača dade najmanje oponašati... Nego da ne zaboravim, čuli ste valjda, messer Ziorzio, kad još strop nije bio dovršen, Rafael je posredstvom Bramantea nastojao, da Njegova Svetost oduzme to djelo Buonarottiju i da povjeri Rafaelu, da oslika drugu polovicu stropa?... Vidite, on osjeća svoju slabost i boji se, — inače se ne bi utjecao takvim sredstvima!

— Vi govorite o čovjeku, a ne o umjetniku. Šta se mene, messer Federigo, tiče čovjek?

— Kakav čovjek, takav umjetnik. Rafael se okaljao sebičnošću. Ljubi umjetnost i slavu, ali više još ljubi masne zalogaje s kardinalskih stolova, svoju prekrasnu palaču, koju mu je sagradio Bramante, svoje konje i svoje priležnice. Slika Madonne, a živi kao poganin iz stada Epi-

kurova. Iskrene ljude vara, pravi se nadzemaljskim stvorenjem, najnevinijim od sanjara, ali taj fortunato garzon, kako ga naziva moj prijatelj Francio, taj kerubin, sletjevši do nas s visina Urbina, za čudo se okretno razumije u svoju korist. Uostalom, on ima ono, što želi i zasluži; jest, »sretan dječak« Rafael — ima besmrtnu slavu. Kud ćeš više? Ostat će zauvijek idealom ljudi, koji u umjetnosti ljube ugodno, pristupačno i površno, ljudi sentimentalnih i koji malo misle, ostati će bogom slikarstva za svjetinu.

— A tko je bogom odabranih? — upita Nizozemac.

Messer Federigo pokaže na strop kapele.

— Ovaj, koji je stvorio ovo, ovaj, s kojim ne bih htio da se »sretan dječak« ikada natječe.

— U vašim riječima ima mnogo istine, Federigo, ali htio bih da vam nešto kažem, — ne znam samo, hoću li znati izraziti svoju misao: slabo govorim talijanski i nijesam vičan da govorim o tim stvarima...

Michel-Angelo je već davno zaboravio, po što je došao ovamo, i prestao je prekapati u kovčežiću: napetom je pozornošću približio uho k tankim daskama, da mu ni jedna riječ ne izmakne, i ne pojmeći razloga svojoj ljutini, osjećao je, kako mu srce sve jače udara. Drhtao je i plaho čekao, što li će reći messer Giorgio.

— Vidite, Federigo, — počeo je Nizozemac polagano, pletući riječima i zapinjući, — vi velite: misao... Jest, moram priznati: Michel-Angelo ima misao. Promisli i zna, što hoće. I onda — on ima snagu, a to je glavno. Takve snage nema nitko. Kad gledaš, neprestano se diviš i vidiš, kako on nastoji da radi lijepo, tako lijepo kako nitko još prije. Pomišljaš, kako je to teško i kakva je to snaga. Buonarotti ne radi ništa badava, koliko izradi, toliko i primi. Ali ne tako Rafael. Niti se ne vidi, da je radio, čini se, da mu sve ide samo od sebe. On se ne trudi. Njemu je lako, sve ima badava. Kad gledaš na grčke kipove, iskopane iz zemlje, isto misliš, da ne bi bilo previše teško raditi tako. Ali neka netko pokuša! Ta je lakoća velika poteškoća, posljednje u umjetnosti, ono, što je bez Boga nemoguće, baš kao kakvo čudo. I ovo je važnije od misli, jer odavle sve misli izlaze i ovamo se opet vraćaju. Ne govorim jasno, messer Federigo, ali vi ćete me možda razumjeti. Michel-Angelo je proti Bogu. A Rafael je kod Boga. Zato mu je lako i duša mu je svijetla kao zrcalo. Vi govorite o novcima, o konjima, o ženama? To su sitnice, svagdašnjosti. Čemu o tom i govoriti? Rafael može činiti i zlo, živjeti kao poganin, pa ipak mu je duša svijetla. Michel-Angelo čini dobro, živi kao svetac, ali duša mu je tamna, stroga i nikad u njoj ne će biti svijetla. Znam, da je Michel-Angelo snažniji od Ra-

faela, ali se sjetite, messer, što veli Sveto Pismo: Nije Bog u burama, nego u tišini.

— — — — — — — — — —

Trideset godina poslije ovog razgovora, dvadesetičetvrti listopada god. 1542., pisao je Buonarotti iz Rima na kraju jednog pisma monsignoru sinegelskom, biskupu Marku Vigeriju:

»Sve razmirice, koje su nastale između pape Julija i mene, rodile su se iz zavisti Bramanta i Rafaela Urbinskog. Ovo je jednako i uzrok, što se papa prestao baviti grobnicom i doveo me na skele. Što se tiče Rafaela, taj je imao i razloga, da mi zavidi, jer sve je znanje u svojoj umjetnosti uzeo od mene.«

Osjećajući, da su te riječi neistinite, Michel-Angelo ih je ipak napisao, jer je zavidao »sretnom dječaku« Rafaelu.

XVI.

Mnogo je godina proteklo od vremena, kad je Buonarotti dovršio strop Sikstinske kapele. Približavala se starost, ali njegovo zdravlje nije oslabilo uza sva stradanja i napore, šta više, ono je postalo dvostruko bolje. U šali je govorio, da ljudi, koji se cijelog života bave kamenom, najzad i sami okamene. Tek lice se njegovo pokrivalo naborima, koža mu je tamnila i sušila se — i on je postajao sve ružnijim. Kad bi ga iznenada, na pustoj ulici, sastala mala djeca, po-

bjegla bi plačući i pripovijedala materama, da su vidjela vraga.

Udovica iza markiza pescarskog, kći ponosnog Fabrizija Colonne, Vittoria je Colonna živjela poslije smrti svojega muža po strani, kao opatica, ali uza sve to pobožno čuvala gordost starodrevnog plemena. Vittoria je poštivala genij Michel-Angela, dopuštala mu, da je ljubi, ali nikad on nije zaboravljao, da ona pripada drugomu, svom jadnom mužu, jedinom čovjeku, kojega je markiza cijelog svog života ljubila.

Tako su oboje ostarjeli i Michel-Angelo joj kroz sve te duge godine ni jednom nije rekao, da je ljubi. Pa i u samim svojim pjesmama obožavaše je tek izdaleka, njegovi madrigali i soneti bili su puni ne strasti, već pomodne za ono doba platonske retorike.

»Kipar,« pisaše joj, »kad zamisli kip, najprije ga lijepi od gline, a onda ga istom dlijetom kleše u mramor. Tako sam i ja bio nesavršenim glinenim likom, dok nije Vaše dlijeto, o madonno, izvajalo od mene novog čovjeka. Ali kakove tek muke očekuje moje neposlušno srce, ako Vam se prohtjedne, da ga mučite i kažnjavate do kraja?«

Jedne kišovite večeri, krajem veljače g. 1546., pođe Michel-Angelo iz male svoje kućice na podnožju Monte-Cavalla u samostan Santa Anna-dei-Funari, kamo ga je pozvala markiza Colonna, koja je iz Viterba upravo stigla u Rim.

Padala je sitna kišica, na ulicama je bilo studeno, blatno i tamno. Razmišljao je o novom sastanku. Jedna muka njegove ljubavi bila je ta, da nije mogao da zamisli njezinoga lica, kad je nije vidio: zapamtio je svaku pojedinu crtu, ali nije ih mogao sjediniti.

Čuo je, da se markiza posljednjih godina postarala. Progonila ju nesreća. Rođaci joj poizginuše u ustancima. Ponosni rod Colonna bio je upokoren i svrgnut papama iz roda Farnese. Vittoria je ostala sama, napuštena, okružena neprijateljima. Znao je, da je nedavno preboljela tešku jednu bolest.

Kad se uspinjao samostanskim stubištem i pitao sestre benediktinke, u kojoj sobi stanuje markiza, osjećao je, da mu drhću koljena, i stidio se, što se on, šezdesetgodišnji starac, kao zaljubljeni mladić boji sastanka.

Uvedoše ga u veliku ćeliju s bijelim stijenama. Još nije bila napaljena svjetiljka. Kroz siva i kaljava od kiše i kao zaplakana prozorska stakla padalo je svijetlo neprijatnog sumračja. Zvonce Pozdravljenja zvonjelo je kao samrtno zvonce. Na stolici, posred duvna, spazi markizu Vittoriju. Srce mu se stegne. Pred njim je bila starica. U crnim svilenim haljinama, ne opirući se na visoki oslon stolca, sjedjela je uspravno, a na njenom je licu bila zapisana gordost starodrevnoga roda udovice markiza pescarskoga,

kćeri Fabrizija Colonne, koja je nekoć trebala da postane napuljskom kraljicom.

Kroz paučinu njezine udovičke koprene, što joj je padala duboko na čelo i sakrivala ramena, grudi i vrat, ugleda sijede kose. Izraz mira i žalosti slegao joj se oko uvelih usana i u očima, još uvijek prekrasnim; ali on je u njima vidio pokornu dobrotu — znak starosti.

Priđe k njoj i učtivo je pozdravi. Slabo rumenilo pokri njezino lice. Poslije prvih riječi bez značenja, kad su duvne otišle na drugi kraj ćelije, Vittoria se sagne i progovori tihim glasom, s bojažljivim i stidljivim osmjehom:

— Začudili ste se, dragi prijatelju, kad ste me takvu ugledali, zar ne? Veoma sam se postarala...

Htio joj je reći, da za njega ona ne može biti starom, da je ljubi, kao uvijek, dapače još i više, nego ikada, ali se nije usudio i samo ju je pogledao očima, punima tako plahe nježnosti, te je sve shvatila i odgovorila mu dugim, zahvalnim pogledom. Toga dana, pri rastanku, markiza ga je, prvi put u životu, uzela za ruku, i Michel-Angelo je, sjećajući se tog dodira, hodio nekoliko dana kao omamljen od radosti i čuda.

Stao je posjećivati samostan svete Anne. U prisutnosti duvna razgovarali bi dugo o riječima Svetoga Pisma, o Bogu, o smrti, o budućem životu. Osjećaše, da je Vittoriji bliži, no što je

ikada bio, i pisao joj je, kao pred trideset godina, vatrene, pune počitanja, retorične sonete, u kojima je slavio besmrtnu njezinu mladost, poredeći je s Beatricom i Laurom.

Opet se razboljela. U Rimu se pojačanom snagom vrati groznica, koja ju je slabila. Vidio je, kako na očigled slabi i propada. Pomišljao je na konac, ali nije u njega vjerovao: Vittorijina mu se smrt činila nemogućnošću. Što se više približavao čas vječnoga rastanka, to je njezin posmjeh postajao ljepši i čarobniji.

»Ona mi toliko toga obećaje,« pisao je u svom dnevniku, »te mi se, kad na nju pogledam, čini, da postajem mladićem od nekada, mada sam veoma star i već je kasno. Smrt je među nama i ja mogu da je ljubim nekadašnjom ljubavlju tek u onim kratkim časovima, kad zaboravljam na smrt. No misli moje vraćaju se k njoj sve češće, a žar ljubavi hladi od samrtne njezine studeni — dal mortal ghiaccio è spento il dolce ardore.«

Slutnja se Michel-Angelova ispunila. Početkom god. 1547. umrije Vittoria. Nije plakao, s nikim nije govorio i bio je sličan luđaku. Na licu mu se odražavaše sumnja, napor i nesposobnost da pojmi, što se dogodilo.

No nije ni umro, ni poludio, samo se njegova unutrašnjost još više okamenila.

Jednom zgodom, deset godina poslije Vittorijine smrti, pripovijedaše Michel-Angelo događaje

svog dugog i žalosnog života mladom umjetniku, jednom od svojih nemnogih đaka, Ascaniju Condivi, koji je sve to zapisao, da onda preda potomstvu. Dođe riječ na pescarsku markizu. Michel-Angelo je o njoj govorio malo, ali mirno. Promijenivši naglo glas, reče tiho:

— Reći ću ti, Ascanio, čega nisam nikomu rekao. Kad je ležala na odru, a ja došao, da se od nje rastanem, poljubio sam joj ruku i nisam se usudio da je poljubim u čelo. I to me, sinko, muči već deset godina . . .

Zaboravivši na đakovu prisutnost, dugo je sjedio nepomičan, predavši se uspomenama. Iz očiju su mu tekle polagane suze po starim obrazima s dubokim, ružnim naborima.

XVII.

Pred smrt naloži papa Julije II. Michel-Angelu, da mu dovrši grobnicu, a novce za tu svrhu ostavi izvršiteljima svoje oporuke, kardinalima Santi-Quatru i Agineusu. S neobičnom se ljubavlju prihvati Michel-Angelo djela svoje mladosti. Ali Julijev nasljednik, Leon X., prisili ga, te je napustio započeto djelo i pošao u Firenzu, gdje je papi palo na um, da mramorom uresi pročelje svoje župe — San Lorenzo. Michel-Angelo je molio, da ga ostave u miru, podsjećajući na ugovor, što ga je sklopio sa izvršiteljima

Julijeve posljednje volje. Leon ga nije slušao, nego reče:

— Dopusti mi, da to sam izravnam: velim ti, da će svi biti zadovoljni.

I pošalje po oba kardinala i naloži im, neka Michel-Angela riješe od izvršenja ugovora. Tako je umjetnik sa suzama u očima napustio grobnicu i krenuo u Firenzu, da ispuni ćef novoga gospodara.

Poslije Leonove smrti razglasili su Michel-Angelovi neprijatelji, da je Buonarotti primio od Julija već unaprijed šesnaest hiljada škuda za grobnicu, ali ih je jednostavno spremio u džep, ne dovršivši ništa. Otpoče beskonačna parba, postajući svakom godinom sve zamršenijom, te nije umjetniku dala ni časka mira i najzad mu se tako ogadila, te je stao žaliti, što nije sve te klevete podnio mučke i mirno.

»Svakog se dana bacaju na mene kamenjem, kao da sam raspeo Krista,« pisaše god. 1542. sinegelskom biskupu, moleći ga zaštitu. »Julijeva grobnica postati će doskora vlastitim mojim grobom. Ubila me prevelika vjernost, koju nijesu znali da ocijene. Takva je već moja sudbina... Nazvaše me zločincem i lihvarom, mnogi tvrde, da sam novce pape Julija posudio uz velike kamate i po njima obogatio. Ako se Vašoj Milosti pruži prilika reći koju riječ u moju obranu, recite je, jer Vam pišem istinu. Ne samo pred Bogom, nego i pred ljudima smatram se poštenim čovjekom, jer nikad nisam nikoga prevario, a i zato, jer, braneći se od hulja, mogao bih kadgod, kako vidite, i poludjeti.«

I nekoliko je puta u tom pismu očajno ponovio:

»Pišem istinu. Rado bih, da papa i cijeli svijet pročita to pismo. Nisam zločinac, nisam lihvar, nisam lupež, već florentinski građanin, pošten sin čestita čovjeka.«

Za života pape Klementa počeo je Buonarotti slikati kor sikstinske kapele. Zapovjedi, da se zid oslobodi štukaturskih uresa, i pokri ga skelama od poda do stropa. Klement je htio, da Michel-Angelo naslika Posljednji Sud, posljednji čin tragedije, odigrane na stropu kapele. Ali spomenutom je parnicom bio umjetnik na mnogo godina spriječen u poslu. Papa Pavao, primivši Buonarottija u svoju službu, želio je, da ovaj dovrši Posljednji Sud.

Djelo je bilo već do tri četvrtine gotovo, kad se Pavlu prohtjede, da ga pogleda. Vidio je, da je ogromna stijena, pred kojom stajaše oltar i pred kojom je valjalo vršiti službu božju, odozgo do dolje pokrivena golim tjelesima. Ni anđeli, ni pravednici, ni grješnici nijesu se stidjeli svoje golotinje: zemaljske su haljine spale, i ljudi, goli, kako su izašli iz krila majčina, imali su se javiti pred licem Gospodnjim, pred licem Božanske Pravednosti. Prestrašen i iznenađen, nije papa znao, što da kaže.

Najzad se okrene prema svom ceremonijaru, messer Biagiu-di-Cezena, kojega Vasari naziva »persona scrupulosa«, i zapita ga, što misli.

Biagio odgovori:

— To je, Sveti Oče, najbesramnija slika, što sam je ikada vidio. Ne spada u papinsku kapelu, već u javne kupelji ili krčme! Non opera di capella di papa, ma da stufe e d' osterie!

Čuvši Buonarotti te riječi, on je kasnije, kad je nastavio djelo, dao svom paklenom sucu Minosu, kojega je tijelo dvaput obavito zmijskim repom, lice Biagiovo.

Ceremonijar se papi potužio, ali ovaj mu sa posmjehom odgovori:

— Vidiš, dragi prijatelju, da te je smjestio u očistilištu, još bih mogao za te nešto da učinim, ali ti si u paklu, odakle te nitko ne može osloboditi, jer tamo, kako znaš, nema smilovanja — nulla est redemptio.

XVIII.

U to je vrijeme živio u Veneciji glasovit pisac Pietro Aretino. Sin prodajne ženske iz Arezza, od koje je kao dječak pobjegao, pošto joj je ukrao novce, bio je redom knjigoveža, fratar, skitnica, lakaj, trpio je sirotinju, glad, batine, bezbroj uvreda, ali je konačno svojim perom i prema vlastitim njegovim riječima »znojem svoga crnila« stekao slavu i bogatstva. Zamkama i

lukavštinama, grožnjama paskvila i obećanjima panegiričnih hvala mamio je novce i časti od silnika ovoga svijeta. Ne samo mnogi talijanski vladari, nego i sam ćesar plaćali su Aretinu godišnju mirovinu. Najkršćanskiji kralj Francuske darovao mu je zlatan lanac sa slikom zmijskih jezika, simbolom otrovnih, satiričnih žalaca. U njegovu je počast bila kovana medalja s pjesnikovom glavom, ovjenčanom lovorom, i s latinskim natpisom: »Divus Petrus Aretinus flagellum principum« (Božanski Petar Aretinac, bič kraljeva), a na drugoj strani: »Veritas odium parit« (Istina rodi mržnju). Pod najgore i najsmionije svoje paskvile, upravljene na kraljeve, koji su oklijevali s darovima, potpisivao se: »Divina gratia homo libero« (Milošću božjom slobodan čovjek). Lako je i brzo izvršivao po narudžbi sve, što god se od njega zaiskalo. Na narudžbu Vittorije Colonne pisao je nabožne rasprave i živote svetaca, na molbu Rafaelovog đaka Marca-Antonija pisao je sonete k tako bestidnim slikama, te je papa, unatoč zagovoru mnogih kardinala, radi njih bacio umjetnika u tamnicu. U prekrasnoj palači na Canale Grande, u slavnoj Casa Bolani, živio je Aretino u kraljevskom izobilju, okružen uvijek novim haremom lijepih žena i dragocjenim umjetničkim djelima. Tizian ga je predusreo, slikao je njegove portrete, posvećivao mu svoja djela. Sa svih strana Italije dobivao je slike, risarije, ba-

reljefe, medalje, bronze, antikne mramore, majolike, kameje, dragocjene vaze. Kad mu je palača bila toliko prepuna, te već ni za što nije bilo mjesta, dijelio je taj plijen s onim vladarima i velmožama, koji su stekli njegovu milost: prema vlastitim riječima, pjesnik je kraljevima bacao mrvice sa svojega stola.

Iz taštine, baš kao i iz prirođene ljubavi prema lijepim predmetima, Aretino je već dugo žalio, što u njegovu muzeju nema ni jednog djela Michel-Angelova. Posredstvom svojih drugova Benvenuta Cellinija i Giorgia Vasarija javio je Buonarottiju već nekoliko puta, da je sad na njega došao red; ali ovaj ga ne smatraše dostojnim odgovora.

Tada spisatelj odluči da sam baci udicu.

Godine 1537. obrati se na Buonarottija jednom od znamenitih svojih poslanica, koja se u hiljadu prepisa raširila po Italiji.

Na početku pozdravlja umjetnika, a onda mu razlaže, koje osobine njegova talenta on, Aretino, najviše cijeni. Glavni dio pisma počimao je ovako: »I tako ja, kojega pohvala i pokuda imaju toliku moć, te slava ili sramota ljudi zavisi jedino o meni, pozdravljam Vašu milost, na što se ne bih bio odvažio, kad moje ime ne bi imalo izvjesnoga sjaja, hvala pažnji, koju pobuđuje u najvećih vladara našega vijeka. No pred Michel-Angelom mi valja izraziti samo svoje pobožno počitanje. Kraljeva ima na svijetu mnogo. Michel-

Angelo je pako jedini i on je svojom slavom potamnio ime Fidijino, Apellovo i Vigruvijevo.« — Pismo se nastavljalo u istom tom duhu, dok nije došao govor na Posljednji Sud. Tu je Aretino stao dijeliti savjete i učio umjetnika, kako treba slikati sliku. Na kraju je bila nova ponuda služaba i spremnost proslaviti umjetnikovo ime.

Buonarotti odgovori kratkim i uljudnim pisamcem, u kojem se pod pretjeranom hvalom mogla osjetiti oštrica ironije.

Aretino je smatrao za dobro, da se ne obazire na ironiju, i u novom je pismu molio za posvetu »na uspomenu« ma i najmanje risarije, jedne od onih, koje umjetnik izrađuje u kamenu. Michel-Angelo ne odgovori i Aretino ga pet godina ostavi u miru.

Godine 1544. obznani Buonarottiju, da mu je ćesar Karlo V. upravo iskazao nečuvenu čast, stupendi onori, — jer mu je dopustio, da na konju jaši na desnoj mu strani. Cellini piše, da je Buonarotti sklon Aretincu. Pjesnik to uzima u račun. On voli i poštuje Michel-Angela. Plakao je od ganuća, kad je vidio snimak Posljednjeg Suda. Njegov prijatelj Tizian jednako poštuje Buonarottija i oduševljeno ga slavi.

Michel-Angelo je dalje šutio. Za dva mjeseca, posredstvom rimskih prijatelja, sjeti ga pjesnik na očekivanu risariju. Bez odgovora, počeka Aretino još godinu dana i opet ga podsjeti. Napokon primi iz Rima bijedne krpice, namjesto

slike — komadiće papira, koji su bili više podsmjehom, nego li darom. Piše Michel-Angelu, da nije zadovoljan i da očekuje veću pošiljku. Opet šutnja kroz nekoliko mjeseci. Sad je ustrpljivost Aretinova bila iscrpljena.

Pošalje Celliniju prijeteće pismo. Buonarotti bi se morao stidjeti; neka mu odgovori jasno, hoće li ispuniti svoje obećanje ili ne će. Traži objašnjenje, jer će se inače ljubav njegova promijeniti u mržnju.

Prijetnja je djelovala baš tako malo, kao i laska. Tizian, koji je u ono vrijeme boravio u Rimu, upotrijebi zgodnu priliku, okleveta svog takmaca Michel-Angela kod svojega zaštitnika Aretinca i potpuno ih zavadi.

XIX.

Mjeseca studena god. 1545. primi Buonarotti iz Venecije slijedeće pismo:

»Sada, messer, pošto sam vidio snimke Posljednjega Suda, prepoznajem u njemu, u koliko se tiče izvedbe i shvatanja, glasovitu ljepotu Rafaelovu. Ali kao kršćanin, kao čovjek, koji je primio sveti krst, stidim se nesputane slobode i smionosti, kojom se Vaš duh digao proti onom, što ima biti posljednjim ciljem kršćanske vjere i čestitosti.

Tako je dakle onaj Michel-Angelo, tako silan u svojoj slavi, onaj Michel-Angelo, kojemu se

svi divimo, pokazao ljudima, da je baš tako daleko od prave pobožnosti, kako je blizak savršenstvu u umjetnosti. Kako se, recite, moglo dogoditi, da se umjetnik, koji sam sebe poredi s Bogom, te je zato prekinuo sve odnose s običnim smrtnicima, usudio takvim djelom oskvrnuti hram Boga Svevišnjega, prvi od kršćanskih oltara, prvu kapelu svijeta, gdje veliki kardinali, časni svećenici, gdje i sam Kristov namjesnik u božanskoj i strahovitoj tajni primaju u sebe tijelo i krv Gospodinovu?

Kad mi se ne bi činilo zločinom poređivati takve stvari, dopustio bih sebi, da Vas podsjetim na to, kako sam u svojim lakomislenim dijalozima iz života kurtizana umio bestidnu sadržinu prikriti plemenitim i nježnim riječima. Vi pako, baveći se tako uzvišenim predmetima, lišavate anđele slave njihove nebeske, a zemaljske pravednike njihove stidljivosti. I sami su pogani oblačili svoju Dijanu u haljine, a kad su prikazivali golu Veneru, nastojali su, da joj stidljiva kretnja nadomjesti odijelo. A Vi, kršćanin, došli ste eto do takve bezbožnosti, te se u papinoj kapeli usuđujete vrijeđati stidljivost mučenika i svetih žena. Zbilja, po Vas bi bilo bolje, da ste se potpuno odrekli Krista, nego da se ovako, kao vjernik, podsmijevate vjeri svojih bližnjih. Ali znajte, ne će nebo trpjeti, da bez kazni ostane zločinačka smjelost Vaše neobične umjetnosti. Što je divnija ta slika, to će sigurnije biti grobom Vaše slave.«

Potom prelazi Aretino na vlastite svoje račune: podsjeća umjetnika, da nije držao obećanja i nije mu poslao slike.

»Međutim, ako Vas ni gore zlata, što ste ih primili od pape Julija, nisu ponukale, da ispunite svoju dužnost — izgradite naime obećanu grobnicu, što da od Vas očekuje čovjek, kao što sam ja?... Pa ipak, turivši u kesu tuđe novce i prekršivši dano obećanje, učinili ste, što nijeste smjeli učiniti i što se zove zločinom.«

Na koncu savjetuje papi, neka uništi Posljednji Sud, pokazavši primjer onakve prave i pobožne revnosti, kakvom je nekada papa Grgur uništio kipove poganskih bogova, pa bili oni i najljepši.

»Da ste poslušali moje savjete,« govorio je Buonarottiju, »da ste ispunili upute, koje sam Vam dao u svom listu, danas cijelom svijetu poznatom, gdje sam Vam potanko i znanstveno obrazložio složenost neba, pakla i raja, priroda se ne bi trebala stidjeti, što je tako velikim genijem obdarila čovjeka, kao što ste Vi. Naprotiv, moj bi list za vijeke vijekova opčuvao Vaše djelo od svakog neprijateljstva i zavisti.

Vaš sluga Aretino.«

Poslanica je bila prepisana tuđom rukom, da Michel-Angelo ne posumnja, e je sve to poznato i raširenо po cijelom svijetu, ali na kraju su bili ovi retci, napisani rukom samog Aretinca:

»Sada, pošto sam čestito iskalio svoju srditost, izazvanu grubošću, kojom ste odgovorili na moje ljubaznosti, i pošto se nadam, da imate dovoljno dokaza, da ako ste Vi božanski (divino — od vina), ono ni ja nisam od vode (dell' acqua), — rastrgajte to pismo, kao što sam ga ja pripravan rastrgati, i znajte, da sam u svakom slučaju, i od ćesara i od kraljeva, navikao dobivati odgovore na svoja pisma.«

XX.

Kad je papa pročitao jednu od bezbrojnih kopija toga lista, prestraši se. Najprvo pomisli, da posluša savjete Aretinove i uništi Posljednji Sud. Sad mu nije bilo do šale. Sveti se Otac poplašio, da se i sam ne nađe na mjestu, odakle nema spasa — »nulla est redemptio«. Nema sumnje: pismo je bilo prava optužnica inkvizicije.

No kad se donekle umirio, odluči po mogućnosti stvar popraviti tako, da vuci budu siti i ovce cijele. Na savjet kardinala Caraffe pozva k sebi Buonarottija i naloži mu, neka gola tjelesa Posljednjega Suda pokrije haljinama.

— Osobito anđele, — govoraše papa, — đavole možeš ostaviti do polovice gole. Ali anđele i pravednike izvoli odjenuti potpuno. Ne, da im na bedra objesiš kakvegod prnje, nego ih obuci u dugačka, pristojna odijela... Ne štedi anato-

mije i ne zaboravi pridjelati krila, gdje je to potrebno . . .

Michel-Angelo se usprotivio. Tada papa preda taj posao njegovom đaku Danielu de Valterra, koji se marljivo dao na rad, i za nekoliko dana, na nemalo umirenje Pavlovo, bili su sv. mučenik Biegio s čavlima i sv. Katarina s kolom već odjenuti. Valterra je primio lijepe novce za to, što je bio pripravan iznakaziti djelo učiteljevo. Buonarotti je to podnio mučke, pa se ni na svog đaka nije razljutio.

Sad su ne samo njegovi neprijatelji, nego i najbolji prijatelji graknuli na njega, tvrdeći, da je pod stare dane pomjerio pameću, jer inače ne bi mogao mučke podnijeti, da mu se djelo tako iznakazi.

Buonarottiju je bilo sve ravnodušno, jer u to je vrijeme umirao najbolji njegov prijatelj, stari vjerni sluga, tesar Cosimo Urbino. U jednom svom listu na Giorgia Vasari pripovijeda Michel-Angelo o njegovoj smrti:

»Teško mi je pisati, ali ću ipak nešto reći kao odgovor na Vaše pismo. Poznato Vam je, kako je umro Urbino. To je bilo za me velikom božjom milošću, ali mi je donijelo mnogo žalosti i tuge. Milost je u tom, što me je on, koji me je za cijelog mog života oživljavao, umirući naučio umirati bez straha, sa ljubavlju prema smrti. Proveo je u mene dvadesetišest godina i uvijek je bio dragim, vjernim čovjekom. Sada, kad sam

ga učinio imućnim i kad sam se ponadao, da će mi biti štapom osloncem u starosti, nestalo ga je i meni ostala tek nada, da ću ga ugledati u raju. Tu mi je nadu dao Stvoritelj sretnom njegovom smrću time, što on pri svom umiranju nije toliko žalio zbog toga, što umire, koliko radi toga, što me ostavlja samog u tom izdajničkom svijetu, posred svakakvih žalosti. Veći je dio mojega bića odnio sa sobom i ostavio mi samo bezbrojne neugodnosti. Preporučam se Vašoj pažnji.«

Michel-Angelo je preživio vladanje šestorice papa: Julija II., Leona X., Klementa VII., Pavla III., Julija III. i Pavla IV. Svi su mu vršnjaci i drugovi pomrli. Okružiše ga novi, tuđi naraštaji. U proljeću god. 1549. teško se razboli. Liječnici su mu pomagali, ali mu nijesu pomogli. Noćima nije spavao, stenjući od bolova. Bilo mu je sedamdesetipet godina. Svi su već mislili, da je to kraj, ali on ozdravi.

Svakim je danom duša njegova postajala tmurnijom, razmišljao je samo o smrti.

— Star sam, — govoraše svom đaku Condivi, — smrt mi je odnijela sve mladenačke misli, i tko ne zna, što je starost, neka je strpljivo dočeka. Prije je nije moguće upoznati.

Sjećao se svoje ljubavi prema Vittoriji, ali nada, da će se s njom na drugom svijetu sastati, nije ga utješila.

I pisao je u svom dnevniku: »Na krhkoj sam i maloj lađici po burnom moru stigao do granice, gdje imamo za sve da položimo račun. I sada tek vidim, kakvom je obmanom bila ljubav moja prema umjetnosti, jer svaka je težnja čovjeka na ovoj zemlji obmana. I što se dogodilo s tako živim nekada i veselim čežnjama ljubavi, sada, kad se približujem k dvjema smrtima: jednoj — tjelesnoj, neizbježivoj, drugoj — duhovnoj, strašnoj? Ni slikarstvo, ni kiparstvo ne će utješiti mojega srca, koje je okrenuto prema onoj Ljubavi, što na križu, da bi nas primila, krili ruke.«

Molio se, ali u duši mu nije bilo svjetlosti Kristove i činilo mu se, da ga je Bog odsudio na smrt vječnu.

»Vajmeh, vajmeh; sjećajući se na toliko prošlih godina, ne nalazim u njima ni ciglog dana, koji bih mogao nazvati svojim. Upoznadoh sve ljudske strasti i bolove: plakao sam, ljubio, čeznuo i gorio, ne izvršivši ništa dobra u svom životu. Sada polagano odlazim. Sjene ničU: sunce zalazi i ja sam gotov klonuti umoran i iscrpljen.«

Radio je dalje bez cilja, bez radosti, od običaja. Jednom, krajem kolovoza god. 1561., pade kod rada na tle i izgubi svijest. Kad su domari dotrčali i dozvali ga k svijesti, umjetnik im objasni umornost time, što je ranom zorom ustao i tri sata stajao kod stola za rad, bos i na golom podu, ne obukavši ni obuće ni čarapa. Za

dva je dana ozdravio, mogao je i jašiti i opet se bacio na rad, slikajući arhitektonske nacrte i planove za crkvu sv. Petra. Bilo mu je osamdesetišest ljeta. Činilo se, da nikad ne će umrijeti.

Ali ranim proljećem god. 1564. pojaviše se znaci skoroga konca. Sile su ga postepeno ostavljale. Po cijele mu je dane i noći bilo studeno, — nikakvo odijelo nije moglo da ogrije unutrašnje njegove studeni. Obuze ga smrtna žalost. Prestao je da radi. Njegovao ga je mladi florentinski liječnik Federigo Donati.

XXI.

Jedne večeri, četrnaestog veljače, dojezdi Federigo na muli do kuće Buonarottijeve, koji je onda stanovao na trgu starodrevnoga Fora Trajanova, kraj crkve Santa Maria-di-Loreto. Pred kućom je bio mali vrtić, okružen zidovima, gdje su rasli lovori. Duvao je studen vjetar tramontano; po nebu su se vukli niski, žalosni oblaci. Liječnik se iznenadi, kad je opazio, da Michel-Angelo šeta vrtom po kiši. Mrtvo lanjsko lovorovo lišće šuštalo mu pod nogama. Vrana je žalosno graktala na mokrim ciglama susjednoga krova.

— Messer Buonarotti, — prigovori Federigo, — ne smijete po takvom vremenu izlaziti iz kuće.

— Što da radim, — odgovori Michel-Angelo, — zlo mi je... Ne mogu da nađem mjesta. Kod kuće mi je zlo. Zato sam izašao. Dosađujem se, messer Federigo, ne mogu da vam kažem, kako se dosađujem . . .

I išao je brzo dalje od zida do zida, malenim vrtićem, gacajući nogama po blatnim mlakama, među mokrim lovorovim lišćem. Govorio je nesuvislo, teško nalazio riječi.

Istom pred samim krajem legao je u krevet: primio je Svetotajstva, a kad ga zapitaše za posljednju volju, reče:

— Dušu moju — Bogu, tijelo — zemlji, ime — mojim rođacima.

Potom zamoli, da ga pokopaju u rođenoj zemlji, u Firenzi. Umrije osamnaestoga veljače, kad je zvonjela Zdravamarija. Smrt mu je bila mirna. Michel-Angelova molba nije bila izvršena: pokopaše ga u Rimu, u crkvi sv. Apoštolâ.

Ali florentinski je vojvoda želio, da prah Buonarottijev nađe vječnog počinka u Firenzi. Njegovi ljudi iskopaše noću, krišom, tijelo Michel-Angelovo, zašiše ga u vreću, kao što se šije roba, i uputiše u Firenzu.

Florentinska slikarska akademija odluči da priredi svečan pogreb. Ljudi je na ulici bilo toliko, te su akademičari teško prenosili tijelo u crkvu. Otvoriše odar, da još jednom vide tijelo svoga učitelja. Očekivahu, da će ugledati na pô sagnjilu lešinu, jer je od dana smrti minulo već

dvadesetipet dana. Ali na opće iznenađenje nije se tijela trulost ni taknula: umjetnik je ležao u raci sitan, pocrnio, osušen, kao svete moći. Oko nakaznih, širokih usana bili su isti gordi, zli nabori. Smrt ih nije izgladila.

*

Akademičari su, u želji, da proslave umjetnikovu uspomenu, promijenili crkvu u muzej, napunili ju alegorijskim likovima, kipovima i slikama tadašnjih Michel-Angelovih đaka i epigona. Ta su se djela činila jadnim karikaturama učiteljevih tvorevina. Dovoljno ih je bilo pogledati, pa da čovjek dođe do osvjedočenja, kako gine umjetnost. Ali u glave akademičara nijesu dolazile tužne misli. Najviše je, i mimo svoje ljubavi za pokojnika, likovao glasoviti umjetnik, časni poslanik akademije, Giorgio Vasari. Lice mu je plamtjelo od samoljublja. Još je iste večeri opisivao pogrebne svečanosti svom meceni, vojvodi Cosimu Medici.

»Najsvjetliji i najuzvišeniji moj gospodaru! Danas u jutro, to jest četrnaestog ovog mjeseca, izvršen je pogreb božanskog Michel-Angela Buonarotti, na zadovoljstvo ovdašnjega svijeta, koji se sakupio u crkvi San-Lorenzo, te je bila tako napunjena uvaženim osobama, domaćim damama i mnoštvom stranaca, da nije bilo moguće, a da se ne diviš. Podpredsjednik akademije sjedio je sred crkve naprama katedri, članovi akademije

i društva za crtanje sjedjeli su redom na najistaknutijim mjestima. Pod članovima akademije sjedjelo je do dvadesetipet mladića, koji se uče slikanju. Neki od tih mladića zaslužuju pažnju. Kad je danas ujutro općinstvo ugledalo u crkvi osamdeset slikara i kipara, provalila je prava bura oduševljenja. Čini se, da nikad, koliko danas, nije bilo na okupu toliko znamenitih majstora.

Nemoguće je opisati, kako je sretno bio postavljen katafalk, kako je bio prekrasan, veličanstven, i kakav su dojam činili kipovi na njemu. Svaki od mladih ljudi nastojao je pokazati svoj talenat i svi su izvršili svoju zadaću tako dobro, te su kipovi, pošto su bili pobijeljeni i postali slični mramorima, došli, kao da su narasli i postali mnogo ljepšima. Cijela je crkva bila napunjena kosturima, koji su predstavljali stabljiku, okrunjenu trim ljiljanima u znak triju umjetnosti. Činilo se, da kosturi pokazuju žalost, što moraju prikazivati cvijeće, a ne mogu promijeniti reda, određenog u prirodi. Među kosture bila je smještena Vječnost,' stojeći nad Smrću.

I zbilja, gospodaru moj, ja i moji predpostavljeni blagosiljamo djelo i vrijeme, upotrebljeno za izvršenje pogreba, jer je taj pogreb bio uzrokom, da je Vaša Jasnost iskazala akademiji čast i sreću svojega posjeta, za što Vam akademija izražava najpokorniju i najdublju zahvalnost. Akademija vidi, kako Vaša Jasnost cijeni

zasluge, i silno želi, da Vam služi. Ja pako, sa svoje strane, želim, da pomažete umjetnicima, i na sve ću se načine starati, kako da oživim umjetnost.«

— — — — — — — — — —

To je eto bila posljednja uvreda, posljednja poruga života nad velikim umjetnikom. Ali on već ništa nije osjećao, i sitno, nakazno, skamenjeno lice sačuvalo je i u grobu izraz mirnog prezira.

(Preveo *Ljubo Wiesner.)*

DMITRIJ SERGEJEVIČ MEREŽKOVSKIJ. — Rodio se 1866. god. u Petrogradu. Izučio univerzitetske nauke na petrogradskom univerzitetu, na t. zv. historijsko-filološkom (filozofskom) fakultetu. Prva mu zbirka pjesama *(Stihotvorenija)* izašla god. 1888., druga *(Simboli)* 1892., treća *(Nove pjesme)* 1896. Vrlo je mnogo prevodio iz grčkog i latinskog: devedesetih godina izlazi u časopisu »Vjesnik Evrope« čitav niz njegovih stihovanih prijevoda iz Eshila, Sofokla i Euripida. Zasebno su izišli *Dafnis i Hloe* od Longusa (Petrograd, 1896.). Godine 1893. izdao knjigu *O uzrocima dekadanse savremene ruske književnosti,* koja znači objavljenje rata t. zv. tendencioznoj i utilitarističkoj školi u ruskoj knjizi i kritici toga vremena. Poslije, na osnovi dugih i uspješnih studija drevne i novije kulturne historije, razvija se njegova izrada veličajne trilogije u romanima *Julijan Apostata* (Smrt bogova), *Leonardo da Vinci* (Uskrs bogova) i *Petar i Aleksej* (Antikrist), podsjećajući najviše na srodstvo sa Flaubertom. Jedina »Salambo«, »Napasti sv. Antuna« i Gobineauova »Renesansa« mogu da podnesu poređenje s tom trilogijom, koja uskrsava svjetove kasnog helenizma, ranoga kršćanstva, talijanske renesanse i reformatorskih nastojanja Petra Velikog. Tolstoj i Dostojevski daju Merežkovskomu gradivo, da pod tim naslovom stvori

čudesno duboku knjigu, koja spada među najljepše, što je napisano u ruskoj kritičko-naučnoj literaturi. Novijeg su datuma njegovi romani većega stila *Car Aleksandar,* pa dalje, *14. decembra,* koji obrađuje historijski događaj t. zv. »dekabrističkog ustanka«. Za posljednjih ruskih revolucija uzimao je kao publicista učešća u događajima svoje dobe i publicirao svu silu polemičnih i kritičkih radova. No oni ne dosižu ni u kojem pogledu njegovih esejističkih radova iz ranije dobe, sabranih primjerice u njegovim *Vječnim suputnicima* (studije o Pliniju Mlađem, Marku Aureliju, Calderonu, Cervantesu, Flaubertu, Gončarovu, Puškinu i dr.). U posljednje vrijeme objavio je opsežna djela o sv. Franji Asiskom i Danteu.

Na hrvatski su Merežkovskoga prevodili I. Velikanović, J. Pasarić i Lj. Wiesner (pod pseudonimom L. Horvatin).

MULTATULI:

SAIDŽA I ADINDA

Saidžin je otac imao bivola, s kojim je obrađivao svoje polje. Kad mu tog bivola oduze poglavica okružja iz Parang-Kudžanga, duboko se rastuži i ne izusti više dana ni riječi. Približavalo se vrijeme oranju i on se bojao, ne uzore li s a v a h[1] na vrijeme, proći će i doba sijanja, pa ne će biti riže ni za žetvu ni za spremanje u kućni l o m b o n g.[2]

Moram ovdje dodati za čitače, koji doduše poznaju Javu, ali ne i okružje Bantam, da u toj oblasti postoji t. zv. »lična svojina zemlje«, čega drugdje nema.

Saidžin se dakle otac jako zabrinuo. Bojao se, da ne će biti dovoljno riže ni za ženu mu, ni za Saidžu, koji je još bio dijete, ni za Saidžinu braću i sestrice.

A i poglavica okružja mogao bi da ga tuži namjesniku, ako zaostane u plaćanju poreza, a za to je zakonom određena kazna.

---

[1] Polje, na kom se sije riža.

[2] Hambar.

Stoga uze Saidžin otac k r i s,[3] što ga je bio naslijedio od s v o j e g a oca. Kris, istina, nije bio lijep, no korice su mu bile srebrom išarane, a i krajevi korica srebrom okovani. Proda on taj kris nekomu Kinezu na glavnoj pijaci i dođe kući sa 24 forinta, kojima kupi drugog bivola.

Saidža, kojemu je tada bilo nekih sedam godina, brzo sklopi prijateljstvo s novim bivolom. Navlaš kažem prijatejstvo, jer je zbija bilo ganutljivo vidjeti, kako je javanski k e r b o odan dječaku, koji ga čuva i hrani. Najbolji primjer te privrženosti, kad velika, jaka životinja drage volje pomiče svoju tešku glavu sad desno, sad lijevo, sad dolje, na sam dodir dječakova prstića, koji pozna i razumije, jer je s dječakom odrasla.

Takovo je prijateljstvo znao pobuditi mali Saidža i u novom ukućaninu, pa se činilo, kao da Saidžin dječji glas ulijeva još veću snagu u snažna pleća jake životinje, dok bi parala tešku ilovaču i crtala svoj put u dubokim oštrim brazdama. Bivo se sam okretao, kad bi stizao na kraj oranice, i ni pedlja zemlje ne ostade neuzorano pri oranju nove brazde, koja se uvijek protegla točno uz prijašnju, kao da je savah neki obični vrt, koji grablje kakav div.

Uz to polje bili su savasi Adindina oca, koju su roditelji obećali Saidži. Kad su Adindina braća dolazila na granicu među savasima, upravo

[3] Mač.

u času, kad bi i Saidža došao tamo s plugom, veselo su se djeca dovikivala i hvalila jedna drugoj snagu i poslušnost svojih bivola. No meni se čini, da je Saidžin bivo bio najbolji, možda zato, što mu je on znao dovikivati bolje nego drugi. Jer na bivole jako djeluje prijazna riječ.

Saidži je bilo devet godina, a Adindi već šest, kad je okružnik iz Parang-Kudžanga oduzeo Saidžinom ocu i toga bivola.

Saidžin otac, koji je bio veliki siroma, prodade sad nekom Kinezu dvije srebrne kuke za k l a m b u e[4] — ostavštinu ženinih mu roditelja — za 18 forinti, i za taj novac kupi novog bivola.

No Saidža je bio jako potišten, jer je čuo od Adindine braće, da su onog prijašnjeg bivola pognali na glavnu pijacu. Upita oca, nije li vidio živinče, kad je bio tamo da proda kuke za klambue. Na taj upit nije Saidžin otac htio da odgovori. Stoga se dječak bojao, da mu bivola zaklaše, kao i drugę bivole, koje je okružnik oduzimao narodu.

I Saidža je mnogo plakao, kadgod mu je pao na um jadni bivo, s kojim je dvije godine proveo onako srdačno. Dugo vremena nije mogao da jede, jer mu je grlo bilo kao vezano.

Ne zaboravite, da je Saidža bio dijete.

[4] Klambu = zastor.

Međutim je novi bivo upoznao Saidžu i zauzeo vrlo brzo mjesto svog predšasnika u dječakovom srcu. Zapravo i prebrzo. Jer voštana ploča našeg srca lako se izgladi, pa bude mjesta za novo pisanje. Kakogod bilo da bilo, novi bivo nije bio onako jak, kao prijašnji; stari je jaram bio očito prevelik, pretežak za njegova pleća, ali je bijedno blašče bilo odano, kao i njegov predšasnik, kojega zaklaše, pa ako se Saidža i nije više mogao dičiti snagom svog bivola pri susretu s Adindinom braćom na međašu, ipak je mogao reći, da nijedan drugi nije ravan njegovome u odanosti.

A kad brazda ne bi bila onako ravna, kao prije, ili kad su zaostajala parčeta zemlje neuzorana, pomagao je blaščetu budakom, koliko je god mogao.

Jednom kod oranja uzalud je Saidža vikao svom bivolu, da se miče brže. Živinče je stajalo kao ukopano. Saidža, bijesan s tako velike i neobične otpornosti, nije se mogao suzdržati, hego izvali psovku. Rekao je: »a. o.« Razumjet će me svatko, tko je bio u Indiji. A ako me tko ne razumije, i bolje za njega, prištedim li mu objašnjavanje tako ružne psovke.

Saidža i onako nije pri tom mislio ništa zla. Opsovao je samo stoga, što je to isto slušao toliko puta od drugih, kad su bili nezadovoljni sa svojim bivolima. Nije mu uostalom ni trebalo ništa govoriti, jer nije ništa koristilo: bivo se

nije maknuo ni za korak. Kimao je glavom, kao da hoće da zbaci jaram, vidio mu se dah iz nozdrva, dahtao je, tresao se, drhtao, iz modrog mu oka izbijala prepast, a gornja mu se usna podigla, tako da su mu se iskesile zazubice.

— Bež', bež', — povikaše odjednom Adindina braća, — bježi, Saidžo! Eno tigra!

I svi skinuše jarmove sa svojih bivola, vinuše im se na široka leđa i odjuriše preko savaha, preko nasipa i blata, preko grmlja i trnja, preko polja i puteva, i kad dojahaše u selo Badur zadihani i oznojeni, Saidže nije bilo s njima.

Jer kad je i on skinuo jaram s bivola i zajašio ga poput ostalih, da umakne kao i oni, izgubio je zbog naglog skoka životinje ravnotežu i pao na zemlju. A tigar je bio vrlo blizu . . .

Saidžin bivo, gurnut vlastitom snagom, jurnu nekoliko skokova kraj mjesta, gdje je čekala smrt na malog mu gospodara. No životinja je proletjela mimo svog gospodara samo uslijed svog zaleta, a ne namjerno. Jer odmah se vrati, natkrili zdepasto tijelo na zdepastim nogama poput krova nad djetetom i uperi rogatu glavu prema tigru. Ovaj skoči . . . ali skoči posljednji put. Bivo ga nataknu na rogove i ostade s velikom oderinom na vratu, koji mu je tigar zderao. Napadač je ležao rasporena tijela, a Saidža je bio spasen.

Kad i toga bivola oduzeše Saidžinom ocu i zaklaše . . . (rekoh ti, čitaoče, da je moja priča

jednolična) . . . kad i toga bivola zaklaše, bilo je Saidži već dvanaest godina, a Adinda je tkala sarong[5] i obrubljivala ih kapalasom. Već je imala da izrazi neke misli u poređaju boja, pa je utkala u tkaninu tugu, jer je vidjela, da je Saidža vrlo tužan.

I Saidžin je otac bio jako žalostan, no majka mu najviše. Ta ona je liječila ranu na vratu vjerne životinje, koja joj je donijela dijete živo i zdravo, dok je ona držala, po pričanju Adindine braće, da ga je odnio tigar. Često je žena promatrala tu ranu i pri tom mislila, kako li bi se duboko zadrle pandže u slabašno tijelo njezina djeteta, kad su tako daleko prodrle u tvrdo meso bivolovo; i svaki je put, kad je privijala na ranu nove meleme, gladila bivola i tepala mu nekoliko toplih riječi, da bi dobro, vjerno živinče znalo, koliko je majka zahvalna. Kasnije je držala, da ju je bivo možda ipak razumio, jer je shvatio njen plač, kad su ga vodili na klaonicu. Kao da je znao, da ga Saidžina majka ne šalje na zaklanje . . .

Poslije nekog vremena pobježe Saidžin otac iz zemlje. Jako se bojao kazne, ako ne plati poreza, a nije više imao nijednog naslijeđenog predmeta, da za nj kupi novog bivola, jer su mu roditelji uvijek živjeli u Parang-Kudžangu i

[5] Sarong = gornja haljina, koju nose na Javi muškarci i žene. Krajeve te haljine zovu kapalas.

stoga mu ostavili vrlo malo. I ženini su mu roditelji uvijek živjeli u istom okružju. Kad je izgubio posljednjeg bivola, mislio je, da će moći izdržati još nekoliko godina s najmljenim blagom za oranje. No to je vrlo nezahvalno, a i bolno za onoga, tko je jednom imao svoje bivole. Saidžina je mati umrla od žalosti, a k tome se desi, da mu oca uhvatiše, kad je u času očajanja pobjegao iz Lebaka i Bantama i stigao u Buitenzorg, da traži posla. Kazniše ga batinama, jer je otišao iz Lebaka bez propusnice, našto ga policija vrati natrag u Badur. Tu ga bace u tamnicu, jer su ga držali ludim, što ne bi bilo ni čudo, i jer su se bojali, da će ga spopasti matah-glap,[6] pa bi mogao i da ubije ili inače počini kakovu ludost. Ali nije ostao dugo zatvoren, jer je skoro zatim umro.

Šta je bilo sa Saidžinom braćom i sestricama, toga vam ja ne znam. Kućica u Baduru, u kojoj su živjeli, bila je neko vrijeme prazna i brzo se raspala, jer je bila sagrađena od bambusove trske, a pokrivena palmovim lišćem. Nešto prašine i blata ostade na mjestu, gdje se toliko jada najadilo. Mnogo je takih mjesta u Lebaku.

[6] Matah-glap (doslovno: zamračeno oko) znači bjesnilo čovjeka, koji u tom stanju goni i bodežem ubija svakoga, koga sretne, dok ga i samoga ne ubiju. Nesretnik, koga spopane takovo bjesnilo, ne pozna ni prijatelja ni dušmana. Uzrok je toj bolesti obično ljubomor ili dugo suzdržavani bijes radi zlostavljanja.

Saidži je bilo petnaest godina, kad mu je otac krenuo u Buitenzorg. On nije htio da ide s ocem, jer je smišljao jedan veći plan. Rekoše mu, da u Bataviji ima mnogo gospode, koja se voze u bendijima, i da će on vrlo lako naći službu momka za b e n d i e s, jer za to uzimaju obično onoga, tko je još mlad i nedorasao, kako ne bi prevelikom težinom kvario straga ravnotežu dvokolica. Uvjeravali su ga, da bi s dobrim ponašanjem mogao mnogo da zasluži u takovoj službi. Mogao bi za tri godine zaštediti i toliko, da kupi i dva bivola. To je eto mamilo dječaka. I ponosnim korakom, kao svatko, komu se po glavi vrzu velike misli, dođe on k Adindi, pošto mu je otac otputovao, i reče joj svoju namjeru.

— Pomisli samo, — reče joj, — kad se vratim, bit ćemo dovoljno stari da se vjenčamo, a imat ćemo dva bivola.

— Dobro, Saidžo! Poći ću za te, kad se vratiš. Tkati ću i saronge vesti i plesti, bit ću uvijek marljiva.

— Vjerujem ti, Adindo! A... ako te nađem udatu?

— Dobro znaš, Saidžo, da se ni za kog ne ću udavati. Otac me je obećao tvome ocu.

— A ti?

— Bit ću tvoja, ne boj se!

— Kad se vratim, pozvat ću te izdaleka . . .

— A kako ću te čuti, ako budemo u selu tucali rižu?

— To je istina. Nego čuj, Adindo . . . Jest, ovo je bolje! Čekaj me kod Džatijeve šume, kod stabla ketapana, gdje si mi dala m e l a t u.[7]

— Ma kako ću znati, Saidžo, kada da odem tamo, da te čekam pod ketapanom?

Saidža se malo zamisli pa reče: — Broj mjesece. Ne će me biti tri puta po dvanaest mjeseci... ovaj mjesec ne broj. Eto, Adindo, ureži svakog mjeseca rovaš na vašem panju za tucanje riže. Kad urežeš tri puta po dvanaest rovaša, bit ću ja pod ketapanom onog dana, koji za tim osvane. Hoćeš li biti tamo? Daj mi riječ!

— Da, Saidžo. Kad se ti vratiš, bit ću ja pod ketapanom kod Džatijeve šume.

Tada otrže Saidža krpu s modrog ubrusa na glavi, koji je bio jako otrcan, i dade Adindi taj komadić platna, da ga čuva kao zalog. I ode od nje i iz Badura.

Putovao je mnogo dana. Prošao je Rangkas-Betung, koji još nije bio grad, prošao Varong-Gunang, gdje je tada živio namjesnik, i drugog dana ugleda Paudeglang, koji kao da je smješten usred samih vrtova. Dan kasnije stiže u Serang i stade zablenut sjajem toga velikog grada, izgrađenog od kamenja i pokrivenog crvenim crijepom. Nikad još Saidža nije vidio takova grada. Ostade tu jedan dan, jer je bio umoran, no noću krenu dalje po hladovini i drugog dana

[7] Malen bijeli cvjetić, koji jako miriše po jasminu.

stiže u Tangerang. Tu se okupa u rijeci i počinu u kući nekog očevog znanca, koji ga nauči plesti slamnate šešire, kakovi se prodaju u Manili. Ostade jedan dan, da to nauči, jer je držao, da će s tim moći kasnije da zarađuje, ako mu u Bataviji ne posluži sreća. Predveče drugog dana, kad je zahladilo, zahvali domaćinu i krenu dalje. Kad se posve smrklo, tako da ga nitko nije mogao vidjeti, izvadi melatu, koju mu je dala Adinda pod ketapanom. Rastuži se, što je tako dugo nije vidio. Prvog, pa i drugog dana nije baš jako osjećao samoću, jer mu je duša bila zauzeta velikim mislima, kako će da zaradi novaca i kupi dva bivola, dok mu otac nikad nije imao više od jednoga; k tome je i previše mislio na čas, kad će opet da vidi Adindu, a da bi dospio misliti na tugu rastanka. Oprostio se s njom u prevelikoj nadi i taj rastanak spajao već u mislima s ponovnim konačnim sastankom. Toliko mu je obuzelo dušu iščekivanje toga sastanka, da je osjetio kao neku radost, kad je na odlasku iz Badura prolazio mimo onog stabla, baš kao da je već prošlo onih 36 mjeseci, koji ga dijele od toga časa. Tako mu je bilo, kao da mu se valja samo okrenuti, pa mu se već čini, kao da se vraća s puta i vidi, kako ga Adinda čeka pod drvetom.

No što je više odmicao od Badura i što je više primjećivao strašnu dužinu dana, to je više stao opažati dužinu onih 36 mjeseci, koji ga još

čekaju. Nešto mu je bilo u duši, što mu je usporavalo korake. Osjećao je umor u koljenima, pa ako baš i nije bio očaj, koji ga je spopadao, ipak je bila bol, koja nije daleko od očaja.

Pomišljao je, da se vrati, no što bi rekla Adinda, da vidi tako malo odvažnosti?

Stoga je išao dalje, ali ne tako brzo, kao prvog dana. Držao je melatu u ruci i stiskao je od vremena do vremena na prsa. Za ova tri dana postao je mnogo stariji. Nije više mogao da pojmi, kako je prije mogao biti onako miran, a Adinda mu je bila tako blizu i uvijek je mogao da je vidi, da je se do mile volje nagleda. Sad već ne bi ostao miran, kad bi je iznenada ugledao pred sobom. Nije mu išlo u glavu ni to, kako se nakon rastanka nije nijednom okrenuo, da je još jednom vidi. Sjeti se i toga, kako se nedavno posvadio s njom rad vrpce, koju je isplela braći za papirnatog zmaja, a vrpca je pukla, jer ju je splela pogrješno po njegovu mišljenju, i tako bila izgubljena utakmica s djecom iz Čipuruta. Kako sam se samo mogao srditi na nju zbog toga? vrtjelo mu se po glavi. Jer sve da je i pogriješila pri pletenju vrpce, pa da je rad toga samo i izgubljena utakmica između Badura i Čipuruta, a ne rad staklene rbine, koju je mali Džamjen podmuko i spretno bacio iz zasjede — zar sam smio biti onako surov s njom i izgrditi je? A šta, ako umrem u Bataviji, a

ne izmolim od nje oproštenja za onu svoju surovost? Doista, ja sam zao čovjek — onako izgrditi jednu djevojku! Pa kad se pročuje, da sam umro u tuđini, ne će li svatko u Baduru reći: I pravo mu je, da je umro, kad je grdio Adindu!

Sve je on tako premetao misli, koje su bile jako različne od prijašnjeg mu veselog raspoloženja i nehotice se očitovale u poluglasnom mrmljanju, zatim u razgovoru sa samim sobom i najzad u bolnoj pjesmi, koju ovdje prevodim. Htio sam najprije unijeti u prijevod nešto ritma i sroka, no bolje je da odbacim tu napravu, kako je to učinio i Havelaar.

»Ja ne znam, gdje ću mrijeti.
Vidio sam veliko more na jugu, plovio onuda s ocem
i vadio sol.
Ako umrem na moru i tijelo mi bace u duboke talase,
doći će morski psi.
Doći će, plivat će oko mog tijela i pitati: tko će od
nas da proguta tijelo, koje tamo pliva?
Ja ih ne ću čuti.

Ja ne znam, gdje ću mrijeti.
Vidio sam gorjeti Paansuovu kuću. Sam ju je zapalio,
kad je od bola poludio.
Ako umrem na garištu, padat će goruće, teške klade
na moju lešinu
I udarit će u viku ljudi, koji će polijevati vodu,
da uguše vatru.
Ja ih ne ću čuti.

Ja ne znam, gdje ću mrijeti.
Vidio sam maloga Sinnu. On je pao s drveta, beruć
urme za svoju majku.
Ako padnem sa stabla, složit ću se mrtav pod njim,
na džbunju, kao mali Sinna.
Majka mi ne će plakati, jer je mrtva. Ali će drugi
vikati tvrdim glasom: »Eno Saidže, gdje leži!«
Ja ih ne ću čuti.

Ja ne znam, gdje ću mrijeti.
Vidio sam mrtvog Palisua, koji je umro vrlo star,
kad su mu pobijelili vlasi.
Umrem li i ja vrlo star i bijelih vlasi, doći će
oko mog tijela narikače
I vikati kao narikače oko lešine Palisuove, i unuci će
kričati iza glasa.
Ja ih ne ću čuti.

Ja ne znam, gdje ću mrijeti.
Vidio sam mnogo njih, koji su umrli u Baduru. Obukli ih
u bijele košulje i zakopali u zemlji.
Ako ja umrem u Baduru i pokopaju me izvan d e s a h a,[8]
prema istoku, gdje je trava visoka . . .
Proći će onuda Adinda i rub njezina saronga lako će
dirnuti zelenu travu . . .
T o ću čuti«.

Saidža stiže u Bataviju. Odmah se ponudi kod nekoga gazde, koji ga rado primi u službu, jer ga nije razumio. U Bataviji vole uzimati sluge, koji ne znaju malajski, jer ti da nisu pokvareni, kao oni drugi, koji su duže bili pod evropskim kulturnim uticajem. Saidža brzo na-

[8] Dessah = selo.

uči malajski, ali je bio valjan, jer je stalno mislio na dva bivola, koje mora kupiti, i na Adindu. Porastao je i ojačao, jer je svaki dan jeo, što nije uvijek mogao u Baduru. U staji su ga voljeli i sigurno ga ne bi bili odbili, da je zaprosio kočijaševu kćer. I sam je gazda toliko zavolio Saidžu, da ga je iza kratkog vremena imenovao kućnim slugom. Povisiše mu plaću, a i inače su ga stalno darivali, jednom riječi, bili su s njime vrlo zadovoljni. Mevrua je pročitala jedan Sueov roman, koji je pobudio veliku senzaciju, i uvijek je pomišljala na princa Džalmu, kad bi vidjela Saidžu. Mlade su djevojke sada bolje shvaćale, zašto je javanski slikar Radhen-Saleh pobudio u Parizu onoliko udivljenje.

No poslije tri godine spočitnuše Saidži nezahvalnost, kad je otkazao gazdi i zatražio svjedodžbu o dobrom ponašanju. Ipak mu to ne mogoše uskratiti, i Saidža veselo krene na put.

Prošao je Pising, gdje je nekoć — bilo je to vrlo davno — živio Havelaar. No toga Saidža nije znao. A sve da je i znao, njegova se duša bavila nečim posve drugim. Brojio je blago, koje je nosio kući. U cijevi od bambusovine imao je putnicu i svjedodžbu o dobrom ponašanju. U tobolcu, pričvršćenom o kožnati kajiš, bilo je nešto teško, što mu je neprestano udaralo o pleća. No on je to rado podnosio, jer je u tobolcu bilo trideset španskih talira, dovoljno, da

kupi i tri bivola. Šta li će na to Adinda! A nije to ni sve. Na leđima si mu mogao vidjeti srebrom okovane korice noža, koji je zatakao za pojas. Balčak mu je sigurno od izrađena kamuningova drveta, jer ga je brižno umotao u svilenu krpu. A ima on još i više blaga. U nabore smotana kaputa spremio je srebren pojas od srebrenih karika, sa zlatnom kopčom. Kratak je doduše pojas, ali i ona je tako vitka... Adinda.

O vratu mu na vrpci visi skrivena svilena kesica i u njoj par osušenih cjetova melate.

Zar je kakovo čudo, što se u Tangerangu ne zadržava duže, nego je to nužno da posjeti očeva (Tako se pozdravlja u onom kraju.) Zar je čudo, što malo govori s djevojkama, koje susreće putem, a koje ga sve pitaju, odakle, kamo? (Tako se pozdravlja u onom kraju). Zar je čudo, da mu Sirang nije više tako lijep, otkad je upoznao Bataviju? Da se sad više ne krije u grmlju, kao ono pred tri godine, kad se provezao okružnik, jer on je vidio mnogo većega gospodina, koji živi u Buitenzorgu, a koji je djed susuhunana[9] od Sola? Zar je kakovo čudo, ako mu na jedno uho ulaze, a na drugo izlaze priče onih, koji s njime idu neko vrijeme usput i govore mu o novostima u Bantan-Kidulu? Jedva da i čuje njihovo pričanje: da je sađenje

[9] Susuhunan od Sola je vladar Surakarta, koji generalnoga guvernera službeno naziva »djedom«.

kave posve napušteno poslije nekoliko uzaludnih pokušaja; da je okružnik od Parang-Kudžanga suđen zbog javne pljačke na 14 dana zatvora u kući svojega punca; da je glavnim gradom postao Rangkas-Betung; da je stigao novi namjesnik, jer je stari umro prije nekoliko mjeseci; kako je taj novi činovnik govorio na prvoj skupštini; kako već duže vremena nije nitko kažnjen radi tužba, i sav se narod nada, da će mu se sve oteto vratiti ili nadoknaditi, i t. d.

Ne, ljepše su njemu slike lebdjele pred dušom. Tražio je stablo ketapan u oblacima, daleko, daleko pred Badurom. Hvatao je rukama zrak, koji ga je okružavao, kao da će obuhvatiti biće, koje ga je imalo da dočeka pod tim drvetem. Dočaravao je sebi Adindino lice, njezinu glavu, ramena . . . vidio punu pletenicu, koja joj onako blještavo crna visi niz leđa . . . vidio veliko oko, sjajno i tamno blistavo . . . nozdrve, koje je kao dijete onako ponosno širila, kad ju je — kako je samo mogao! — mučio, a vidio je i kutić njezinih usana, u kom je skrivala osmjeh. Vidio je njene grudi, koje su sad sigurno nabrekle pod k a b a a i o m[10] . . . vidio, kako joj se sarong, koji je sama otkala, ovio oko pasa, kako se u svinutoj liniji spušta niz bedra i uz koljeno pada u krasnom naboru na malu joj nogu . . .

[10] Laka kućna oprava, négligé.

Jedva da je i slušao, što mu govore. Slušao je on sasvim druge glasove. Slušao je, kako mu Adinda veli: »Dobro mi došao, Saidžo! Mislila sam na te, dok sam prela i tkala i tucala rižu na panju, u koji sam svojom rukom urezala tri puta po dvanaest rovaša. Evo me pod ketapanom, prvog dana u novom mjesecu. Dobro mi došao, Saidžo, hoću da ti budem ženom!«

To je eto bila glazba, koja je tako divno ozvanjala u njegovim ušima i nije mu dala da sluša novosti, koje su mu usput pripovijedali.

Napokon ugleda ketapan. Ili bolje, ugleda veliku tamnu mrlju, koja mu je sakrila mnoge zvijezde. To će biti Džatijeva šuma uz drvo, gdje će sutradan, o granuću sunca, vidjeti Adindu. Onako u tami priđe mnogim stablima i stane ih pipati. Doskora nabasa na poznatu mu izbočinu na južnoj strani jednoga stabla, metnu prst u izdubinu, koju je urezao Lipanteh, da bi ukleo P o n t i a n a k a,[11] koji je skrivio, što su Lipantehovu majku boljeli zubi pred sam porođaj njegova brata. To je ketapan, koji on traži.

Jest, tu je mjesto, gdje je prvi put pogledao na Adindu drukčije, nego ostali njegovi vršnjaci, jer tada prvi put nije htjela da se igra u nekoj igri, u kojoj je još nedavno sudjelovala sa svom

[11] Utvara, koja živi na drveću i koje se boje žene, naročito one u drugom stanju.

ostalom djecom, dječacima i curicama. Tu mu je dala melatu.

Sjede pod drvo i zagleda se u zvijezde. Kad bi koja pala, smatrao je to pozdravom pri svom povratku u Badur. Mislio je: spava li sada Adinda? Je li dobro urezivala mjesece u svoj panj za tucanje riže? Boljelo bi ga, da je preskočila koji mjesec, kao da ih i onako nije bilo dosta . . . Trideset i šest! . . . Da li je navezla lijepih saronga i slendanga? Pitao se i to, tko li sad stanuje u domu njegova oca? Pred očima mu iskrsnu sva njegova mladost: i majka, i kako ga je bivo spasio od tigra, pa je pomišljao, što bi bilo od Adinde, da je bivo bio onda manje vjeran?

Pomno stade pratiti zalaženje zvijezda na zapadu, i kako bi koja zvijezda iščezla za horizontom, onako je on proračunavao, da je sunce sad opet nešto bliže svom rađanju na istoku, a on sam bliže svom sastanku s Adindom.

Jer ona će sigurno doći, čim sine prva zraka, u jutarnjem će sumračju biti već tu! Ah, zašto nije došla već dan prije?

Ražalosti ga, što nije došla prije ovog lijepog časa, koji je njemu tri pune godine obasjavao dušu neopisivim sjajem. I kako je bio nepravedan u svojoj sebičnoj ljubavi, učini mu se, da bi Adinda već morala biti tu i čekati ga. Eto, on mora čekati na nju, koji je došao prije vremena!

Saidža nije imao baš nimalo prava, da se tuži. Jer sunce još nije bilo izašlo i dan još nije nijednom pogledao na dolinu. Samo su zvijezde blijedjele na nebu, posramljene, što im ovako brzo odlazi vlast... preko gorskih vrhova razlile se čudne boje, koje su se činile to tamnije, što su se oštrije isticale od svjetlije ozadine . . . oblake je na istoku svaki čas prosijecalo nešto užareno — strijele od zlata i ognja, jureći jedna za drugom preko obzorja — no one su nestajale, pa se činilo, kao da padaju za neki tajnoviti zastor, koji je još uvijek krio dan Saidžinim očima.

Ipak je pomalo bivalo svjetlije i svjetlije oko njega. Već je raspoznavao i krajinu i mogao razabrati šumicu, za kojom se krije Badur. Tamo spava Adinda!

Ne, više ne spava! Kako bi mogla spavati! Zar ne zna, da je Saidža čeka? Sigurno nije cijelu noć spavala! Besumnje je seoska straža kucala na njezina vrata i pitala, zašto još gori svjetiljčica u njezinoj kući, a ona je rekla s milim osmjehom, da bdije zbog jednog zavjeta i veze slendang, koji mora biti gotov za prvi dan u novom mjesecu.

A možda je provela noć u tami, sjedjela na panju za tucanje riže i brojila nestrpljivim prstom, da li je uistinu urezano 36 dubokih zareza, sve jedan do drugoga. Godio joj umjetno izazvani strah, da se nije možda preračunala, da ne treba

možda još koji zarez, kako bi još jednom, i još jednom i neprestano uživala u sigurnosti, da je zbilja prošlo tri puta po dvanaest mjeseci, otkad je posljednji put vidjela Saidžu.

Sigurno će i ona, sada kad postane svjetlije, naprezati oči i beskorisno se mučiti, da prebaci poged preko horizonta, da bi srela sunce, lijeno sunce, kojega nema . . . pa nema.

Uto sinu pruga modrikastog rumenila pa se uhvati za oblake, rasvijetli im i užari rubove, poče sijevati, opet stadoše juriti ognjene strjelice kroz uzduh, ali sad nisu padale, nego su se pričvršćivale o tamnu ozadinu, širile žar u sve većim krugovima, unakrštavale se, svijale jedna oko druge poput bludećih ognjeva i spajale u snoplje zraka, blistale u zlatnom sjaju na sedefnoj ozadini, sve se prelijevalo u crvenom i modrom i žutom i srebrenom i purpurnom i azurnom . . . o Bože, ta to je zora: to je susret s Adindom!

Saidža nije učio molitve, a i šteta bi bila, da su ga to učili, jer ne bi bilo moguće izreći ljudskim jezikom svetije molitve i žarče hvale od ove, koja mu sad nijemim govorom ispunjava dušu.

Ne da mu se u Badur. Susret s Adindom čini mu se manje lijep od izvjesnosti, da će je sad nà da vidi. Sjedi tu pod ketapanovim stablom i prelazi pogledom preko polja. Priroda mu se smije i kao da mu govori: Dobro došao!

poput majke, kad pozdravlja svoje čedo, koje joj se vraća. No kolikogod mu oči i misli lutaju, pogled i čežnja mu stalno svraćaju na usku stazu, koja vodi iz Badura do ketapana. Sve, što mu čula zapažaju, zove se Adinda. Gleda nalijevo ponor, gdje je zemlja onako žuta i gdje se jednom mladi jedan bivo survao u dubinu. Onda se skupiše seljani, da spasavaju životinju — nije to mala stvar, izgubiti mladog bivola! — i spuštahu se na jakim konopima. Najodvažniji je bio Adindin otac . . . o, kako je tada pljeskala rukama njegova Adinda!

A tamo, na drugoj strani, gdje se nad seoske kolibe nadvija kokosov gaj, tamo je Sinnah pao s jednog drveta i umro. Kako li mu je tada kukala majka: »Sinnah je bio mali, tako mali...« kao da bi joj zadalo manje jada, da je Sinnah bio veći. Bio je zbilja mali, istina, manji i slabiji od Adinde . . .

Međutim se još nitko ne javlja na stazi, koja vodi od Badura do drveta. No skoro će doći. Još je rano!

Saidža ugleda b a d ž i n g a,[12] koji se u veselim skokovima hitro bacao amo-tamo po jednom stablu. Životinjica se neumorno verala gore-dolje. Saidža ju je gledao i pozorno promatrao i to mu je malko smirilo misli nakon teška posla, koji one obaviše od izlaza sunca . . . Mir

[12] Javanska vjeverica.

nakon zamorna čekanja. Doskora mu se dojmovi skupiše u riječi, pa zapjeva o onom, što mu se zbivalo u duši. Ja bih najvolio, da mogu tu pjesmu navesti u malajskom jeziku, tom talijanskom jeziku istoka, no evo prijevoda:

»Vidi badžinga, kako traži hranu na stablu.
Penje se gore-dolje, skače desno-lijevo,
Kruži oko drveta, skače, pada, penje se i opet pada.
Nema krila, a brz je kao ptica.

Sretno, mala vjeverko! U dobri čas!
Ti ćeš naći hranu, koju tražiš . . .
A ja sjedim sam kod Džatijeve šume
I čekam hranu svojega srca.

Davno se već nasitila moja mala vjeverka . . .
Davno se vratila u svoje gnjezdašce . . .
A moja duša i moje srce
Još su uvijek žalosni . . . Adinda!«

Još se nitko ne ukaza na stazi, koja vodi od Badura do ketapana.

Saidžin se pogled ustavi na leptiru, koji kao da se radovao, što je počelo da biva vruće.

»Vidi metulja, što tamo oblijeće!
Krila mu sjajna kô šareno cvijeće.
On ljubi cvijet kenariju
I traži mirisnu draganu.

Sretno, mali metulju! U dobri čas!
Ti ćeš naći onu, koju tražiš . . .
A ja sjedim sam kod Džatijeve šume
I čekam nju, za kojom mi srce uzdiše.

Već davno je metulj poljubio
Kenariju, koju toliko voli . . .
A moja duša i moje srce
Još su uvijek žalosni . . . Adinda!«

Još nikoga ne vidi na stazi, koja vodi od Badura do stabla. Sunce se već uspelo na obzorje, a zrak postao vruć.

»Vidi sunca, kako sja
Visoko nad brežuljkom Varingi!
Njemu je prevruće i htjelo bi da klone
I spava u dubokom moru.

Sretno, sunce! U dobri čas!
Ti ćeš naći ono, što tražiš . . .
A ja sjedim sam kod Džatijeve šume
I čekam mir svome srcu.

Već davno će sunce zapasti
I spavati u moru, kad se smrači . . .
A moja duša i moje srce
Bit će još uvijek žalosni . . . Adinda!«

Još uvijek nema nikoga na stazi, koja vodi iz Badura do stabla.

Kad metulj već ne bude oblijetao,
Kad zvijezde više ne budu sjati
Ni cvijet melate mirisati,
Kad ne bude ožalošćenih srdaca
Ni zvjeradi u šumama . . .
Kad sunce skrene svoj put
I mjesec zaboravi, što je istok, a što zapad,
Ako još ni tada ne dođe Adinda,

Spustit će se anđeo sjajnih krila,
Da vidi, što je ostalo na zemlji.
Naći će moju lešinu pod ketapanom . . .
Duša mi je žalosna . . . Adinda!«

Ni sad još nema nikoga na stazi, koja vodi iz Badura do stabla.

»Anđeo će ugledati moju lešinu
I prstom je pokazati svojoj braći:

»Evo, tamo je zaboravljen jedan mrtav čovjek,
Ledenom usnom ljubi cvijet melate.
Hajde, da ga uzmemo i ponesemo u nebo,
Njega, koji je do smrti čekao Adindu,
Jer ne smije da ostane sam,
Čije je srce ljubilo tako silno!«

Tad će se moja ledna usta još jednom otvoriti,
Da zovnu Adindu, koju mi srce ljubi . . .
Još jednom ću poljubiti cvijet melate,
Koji mi je dala . . . A d i n d a . . . A d i n d a!«

Nitko se ne javi na stazi, što vodi iz Badura do ketapana.

O, ona je sigurno pred jutro zaspala, umorna od noćnog bdijenja, od mnogih dugih probdivenih noći! Sigurno nije već tjednima spavala!

Da ustane i pođe u Badur? Ne! Izgledalo bi, kao da sumnja u njen dolazak.

Da zovne onog tamo čovjeka, što goni bivola u polje? No čovjek je bio predaleko. Saidža nije ni htio da govori o Adindi, da se propitkuje o Adindi . . . htio je da je vidi, nju samu, nju

glavom! O, sigurno, sigurno će sad skoro stići!

Pričekat će. Čekat će . . .

A ako je bolesna . . . ili mrtva?

Saidža pojuri poput ranjenog jelena stazom, koja vodi od ketapana u selo, gdje je živjela Adinda. Ništa nije vidio nit išta čuo, a ipak je mogao nešto čuti, jer su ljudi stajali na cesti kod ulaza u selo i vikali: »Saidžo, Saidžo!« Ali . . . valjda u žurbi, ili uzbuđenju, nije mogao da nađe Adindin dom. Već je projurio do na kraj ceste, gdje prestaje selo, pa se kao lud vratio i udario šakom po čelu. Kako je mogao proći mimo njene kuće, a ne vidjeti je? No opet stiže na ulaz i — Bože moj, je li to san — i opet ne nađe Adindine kuće! Još jednom poleti natrag i odjednom stade, uhvati se objema rukama za glavu, kao da će iz nje da istjera ludilo, koje ga je spopalo, i poviče na glas: »Ja sam pijan, pijan, pijan!«

Badurske žene izađoše iz svojih domova i s tugom gledahu, kako jadni Saidža stoji na putu, jer su ga prepoznale i dosjetile se, da traži Adindinu kuću, a znale su, da u selu Baduru nema Adindine kuće.

Jer kad je okružnik iz Parang-Kudžanga oduzeo bivola Adindinom ocu . . . (rekoh ti, čitaoče, da je moja priča jednolična) . . . tad je Adindina majka umrla od jada. Umrla joj je i najmlađa sestrica, jer je ostala bez majke, koja ju je dojila. A Adindin otac, koji se bojao kazne,

jer nije platio poreza . . . (znam, dobro znam, da je moja priča jednolična) . . . Adindin je otac otišao iz zemlje. Sobom je poveo Adindu i braću joj. No čuo je, kako je Saidžin otac kažnjen u Buitenzorgu batinama, što je otišao iz Badura bez putnice. Stoga Adindin otac ne ode u Buitenzorg, nego u lebaški okrug do mora . . . tamo se krio u šumama i čekao, dok stignu Paento, Palontah, Sinniah, Paansiu, Abdul-Isma i još nekolicina drugih, kojima je okružnik iz Parang-Kudžanga oteo bivole i koji su se bojali kazne, pošto ne platiše poreza. Svi oni pođoše noću k vlasnicima ribarskih lađa i otisnuše se na more. Odjedriše put zapada i ostaviše kopno na desnoj strani od Javapunta. Otale skrenuše na sjever, dok ne ugledaše pred sobom Tanahitam, koji evropski mornari nazivaju Princev otok. Taj otok obiđoše s istočne strane i tad pristaše u Carevom zaljevu na visokom rtu u Lamponzima. To je barem bio put, o kom se u Lebaku šaputalo, kad je bio govor o službenoj otimačini bivola i neplaćenim porezima.

No očajni Saidža nije posve razumio, što su mu govorili. Nije shvatio ni to, što su mu pričali o očevoj smrti. U ušima mu je tutnjilo, kao da mu netko u glavi lupa po gongu. Osjećao je, kako mu krv u mlazevima juri kroz žile u sljepočice, tako da mu se činilo, da će mu glava prsnuti pod tolikim pritiskom. Ne reče ni riječi i gledaše oko sebe nestalnim pogledom, ne videći

ništa oko sebe ni do sebe, te konačno prasnu u jezovit smijeh.

Jedna ga starica uze k sebi u kuću i stade njegovati jadnika. Doskora se više nije smijao onako jezovito, ali još uvijek nije progovorio. Samo bi se noću ukućani prestrašili od njegova glasa, kad je muklo pjevao: »Ja ne znam, gdje ću mrijeti.« Nekolicina Badurčana skupi nešto novca, da prinesu žrtvu za Saidžino ozdravljenje b o a j i m a[13] rijeke Čiudžunga, jer su držali, da je poludio. No on nije poludio.

Jer jedne noći, kad je mjesec jače zasjao, ustade s b a l e h - b a l e h a[14] i tiho izađe iz kuće da potraži mjesto, gdje je Adinda živjela. Nije ga bilo lako naći, jer je mnogo kuća bilo srušeno. Posrtao je preko napola istrule bambusovine i komada srušenoga krova te prodro do svetišta, koje je tražio. I doista, našao je nešto od zida, gdje je bio Adindin baleh-baleh, a u zidu čak i kuku od bambusa, o koju je ona vješala haljine, kad je išla da spava.

No baleh-baleh se srušio kao i kuća, i pretvorio se gotovo u prah. Zagrabi šaku toga praha, prinese ga otvorenim usnama i duboko udahnu.

Drugog dana upita staricu, koja ga je njegovala, gdje je panj, na kom se tucala riža u

[13] Boajo = neka vrst krokodila.

[14] Krevet od bambusove trske.

Adindinom domu. Zena se obveseli, kad ga ču gdje govori, i optrči selo, da potraži panj. Kad je Saidži mogla imenovati novog vlasnika, pođe on šutke za njom i izbroji na panju 32 urezana rovaša . . .

Tada dade ženi toliko španskih talira, koliko je bilo potrebno za jednog bivola, i ode iz Badura. U Čalingkahanu kupi ribarski čamac i prispije za nekoliko dana na kamponšku obalu, gdje su se ustaše digle protiv nizozemskoga gospodstva. Priključio se jednoj bantamskoj četi, manje da se bori, koliko da nađe Adindu, jer je bio blage ćudi i više sklon tuzi, nego ogorčenju.

Jednog je dana, kad su ustaše bile i opet potučene, lutao po nekom selu, koje su nizozemski vojnici upravo bili osvojili, pa je stoga bilo u plamenu. Saidža je znao, da se četa, koja je tamo uništena, sastojala najvećim dijelom od Bantamaca. Poput sablasti je obilazio kuće, koje još nisu posve izgorjele, i nađe lešinu Adindina oca s ranom od bajoneta na prsima. Uz njega ugleda Saidža trojicu umorene Adindine braće, dječake, gotovo još djecu, a nešto dalje ležala je Adindina lešina, gola, grozno zlostavljena.

Komadić modroga platna prodro je u razjapljenu ranu na grudima, koja mora da je dokrajčila dugu borbu.

Tad se Saidža obori na nekolicinu vojnika, koji su s naperenim bodovima gonili u oganj zapaljenih kuća ustaše, koji ostaše na životu.

Rukom obuhvati široke bajonete, srne svom snagom naprijed i potisne posljednjim naporom vojnike, sjurivši oštrice u svoja prsa.

Malo dana iza toga slavila se u Bataviji velika pobjeda, koja je novim lovorikama ovjenčala proslavljenu nizozemsko-indijsku vojsku. Namjesnik javi u domovinu, da je u Lamponzima uspostavljen mir i poredak. Kralj nizozemski, kojega su dobro obavijestili njegovi državni sluge, i opet je mnogim viteškim krstovima nagradio toliku hrabrost svojih vojnika. A iz srdaca vjernika digle se i opet u nedjeljnim crkvama molitve zahvalnice put neba, kad se pročulo, da se je »Bog vojska« i opet borio pod zastavom Nizozemske . . .

(Preveo *Branko I. Stražičić.)*

MULTATULI. — Multatuli je pseudonim jednoga od najvećih holandijskih pisaca, Eduarda Douwesa Dekkera (rođ. 1820. u Amsterdamu, umro u Nieder-Ingelheimu g. 1887.). Cijeli je njegov život bio jedna jedinstvena patnja u borbi za istinu i pravdu. Sa 18 godina odlazi Multatuli u Indiju, da bi stupio u holandijsku kolonijalnu službu. Kao asistent-rezident, što će reći predstavnik holandijske vlade kod samostalnih indijskih knezova, ustao je energično protiv despotizma i korupcije, koju su ovi nemilosrdno praktikovali; ali je za takav svoj pošteni rad bio nagrađen, kao što se obično dešava, gubitkom državne službe i egzistencije. Tek poslije toga, pošto se vratio u Evropu, Multatuli počinje da piše, i to pod najtežim materijalnim uslovima. »Jučer sam morao posuditi deset santima za malu bočicu tinte. Ne vratim li tih deset santima, biti ću opet tat. Ljudi bi se morali diviti snazi čovjeka, koji može da piše takovom posuđenom tintom,«

piše u to vrijeme svojoj ženi. U takovim prilikama, zimi god. 1859., u neloženoj sobici nekoga konačišta, napisan je *Max Havelaar,* Multatulijev kolonijalni roman, u kojem on traži pravdu za urođenike sa Jave, kao i za sebe. Učinak romana bio je prosto nečuven. U parlamentu se interpeliralo vladu, koja se našla pred otvorenim skandalom, ali ono, što je Multatuli tražio, pravdu za sebe i za jadne urođenike, ostalo je glasom vapijućega. »Baš kao da i nisu tolike suze padale na rukopis,« napisao je Multatuli dvije godine poslije prve publikacije romana, iz kojega je uzeta i naša priča o nesretnoj ljubavi dvoje mladih Javanaca.

Godinu dana iza toga (1861.) izađoše Multatulijeva *Ljubavna pisma,* a god. 1862. prvi svezak *Ideja* (skupni naslov za novele, opaske, uspomene, parabole, paradokse), toga najvećeg Multatulijevog djela, kojega je sedmi i posljednji svezak izašao 1877. godine. Značajna je objava, kojom je Multatuli navijestio svoje *Ideje:* »Ići ću u njima za istinom. To mi je jedini program.« I kako je još kao mladić, koji je na Javu otišao da bude trgovac, a nije u sebi osjećao nimalo književničkog poziva, toliko zamrzio laž i licemjerje, da mu je ta mržnja turila u ruke pero da napiše *Havelaara,* prvu svoju optužbu proti društvu, tako je za cijelog svog života ostao vjeran svome geslu: »Sve, što sam pisao, bilo je istina.«

LUIGI PIRANDELLO:

PUTOVANJE

Već trinaest godina Adriana Braggi nije izlazila iz starinske kuće, tihe kao kakva opatija, u koju bješe ušla vrlo mlada, poslije udaje. Nisu je više vidjeli iza prozorskih stakala ni oni rijetki prolaznici koji su kadikad uzlazili strmom, klizavom, upola izrovanom ulicom, tako osamljenom da je po njoj, među kamenjem, rasla trava u džbunovima.

U dvadeset drugoj godini, pošto je u braku provela jedva četiri godine, i ona je poslije muževljeve smrti gotovo umrla za svijet. Sada je imala trideset i pet, i još je nosila crninu kao prvoga dana nesreće; crna, svilena marama skrivaše joj lijepe kestenjaste kose, koje bješe zanemarila dijeleći ih bezbrižno na dvije strane, svezane na potiljku.

Ipak, neka sjetna vedrina smiješila se s njezinog blijedog, nježnog lica.

Nitko se nije čudio toj povučenosti u onom visokom gradiću u unutrašnjosti Sicilije, gdje su strogi običaji gotovo nalagali ženi, ljubomorno čuvanoj, da slijedi muža u grob. Udovice

su morale živjeti tako zatvorene u vječitoj žalosti, sve do smrti.

Uostalom, žene iz ono nekoliko gospodskih kuća, i kao djevojke i kao udate, nisu se vidjele nikada na ulici: izlazile bi jedino nedjeljom, da pođu na misu; rijetko kad zbog posjeta, koje su, od vremena na vrijeme, izmjenjivale među sobom. Oblačile su se tada, takmeći se, u vrlo raskošne haljine posljednje mode, naručene iz prvih krojačnica u Palermu ili Kataniji, i blistale su biserima i skupocjenim zlatom; ne iz kaćiperstva; išle su ozbiljne i zarumenjene u licu, oborenih očiju, zbunjene, tijesno priljubljene uz muža ili oca, ili starijeg brata. To gizdanje bješe gotovo dužnost; te posjete ili ona dva koraka do crkve bjehu za njih u pravom smislu putovanja, na koja su se spremala dan prije. Sjaj kuće je mogao da pri tome izgubi od svoga; i ljudi su se miješali u stvar; štaviše, oni su bili veći sitničari, jer su htjeli tako pokazati da znaju i mogu trošiti za svoje žene. Uvijek podložne i poslušne, one su se kitile kako su oni htjeli, da ih ne bi zastidjele; poslije tih kratkih izlazaka one su se mirno vraćale kućnim poslovima; i, ako su bile udate, čekale su da rađaju djecu, onoliko djece koliko Bog pošalje (to je bio njihov krst); ako su bile djevojke, čekale su da im roditelji reknu: evo ti, pođi za ovoga; pošle bi; a ljudi su bili zadovoljni tom izvrćenom vjernošću bez ljubavi.

Samo vjera u neku nagradu s onu stranu života davala im je snage, da podnose bez očajanja spore, teške i blijede dane, koji su se odvijali jedan za drugim svi isti, u onoj gorskoj varošici, tako ćutljivoj da je izgledala gotovo pusta, pod jakim i žarkim plavetnilom neba, sa uskim, rđavo popločenim ulicama, sa prostim kućicama od kamena i kreča, sa olucima od gline i otkrivenim cijevima od lima.

Kad biste došli do kraja tih uličica, rastužio bi vas pogled na talasavu širinu polja izgorenih od sumpora. Suho nebo, suha zemlja, sa koje se u nepomičnoj tišini, uspavanoj zujanjem insekata, zrikom kojeg popca, dalekim pijevom jednog kokota ili lajanjem psa, isparivao u podnevnoj jari gust miris uvenulih trava i prosutog đubreta iz staja.

Sve su kuće, pa i ono malo gospodskih, oskudijevale vodom; u prostranim dvorištima, kao i na početku ulica, nalazile su se stare cisterne, prepuštene nebu; ali i zimi je rijetko padala kiša; takav slučaj bijaše svečanost: sve su žene iznosile kade i kablove, korita i bačvice, i stajale su zatim na vratima, skupivši među nogama haljine od kozje dlake, čekajući da vide kako će voda kišnica poteći u bujicama po strmim uličicama, da čuju kako žubori u olucima i u cijevima i rupama cisterna. Ispiralo se kamenje, ispirali se zidovi kuća, i činilo se kao da sve lakše diše u mirisnoj svježini okupane zamlje.

Muškarci su, koliko toliko, nalazili načina da se razonode: promjenljivom srećom svojih poslova, u borbi općinskih stranaka, u kavani ili u društvu kod kasina; ali žene, u kojima je već od djetinjstva morao otupiti svaki nagon za provođenjem, vjenčane bez ljubavi, pošto su se kao sluškinje bavile uvijek istim kućnim poslovima, čamile su bijedno s jednim djetetom u krilu ili sa brojanicama u ruci, čekajući da se čovjek, gospodar, vrati kući.

*

Adriana Braggi nije nikako volila svoga muža.

Vrlo slaba tjelesnog zdravlja, uvijek nadražen uslijed oronulog zdravlja, taj muž ju je tlačio i mučio četiri godine, ljubomoran čak i na starijeg brata, kojemu je, a znao je to, učinio vrlo krivo, šta više počinio je pravu izdaju time što se oženio. Tu, od svih sinova u svakoj bogatoj porodici samo jedan, najstariji, mogao se oženiti, da se imanje kuće ne bi rasulo među mnoge baštinike.

Cesare Braggi, stariji brat, nije nikad pokazao da mu je bilo krivo zbog te izdaje; možda stoga što je otac, umrijevši malo vremena prije te svadbe, odredio njega da ostane glava porodici i da mu se mlađi brat, oženjeni, u svemu pokorava.

Ulazeći u staru kuću Braggijevih, Adriana je osjetila izvjesno poniženje, znajući da je tako

podložna djeveru. Njezin položaj postao je dvostruko mučan i uznemiravajući, kad joj je sam muž, u žestini svoje ljubomore, dao naslutiti da je Cesare već imao namjeru da se njome oženi. Nije više znala kako da se uzdržava pred djeverom; i njena zbunjenost je rasla tim više koliko je manje djever pokazivao prema njoj svoju vlast, pošto ju je primio već prvog dana sa srdačnom otvorenošću simpatije i postupao s njom kao sa pravom sestrom.

Bio je prijazan u ophođenju, i u govoru, odijevanju, uopće u cijelom njegovom ponašanju, očitovala se fina urođena gospodstvenost, na koju nisu mogli ni najmanje djelovati, a kamoli učiniti da ogrubi, ni dodir sa prostačkim svijetom iz mjesta, ni poslovi kojima se bavio, ni navike mlitave lijenosti, na koju ga, kroz toliko mjeseci u godini, navodio taj prazni i bijedni provincijski život.

Svake godine, uostalom, više dana, često i više nego mjesec dana, on je ostavljao malu varoš i poslove. Odlazio je u Palermo, u Napulj, u Rim, u Firencu, u Milano, da zaroni u život, da se — kako je on govorio — okupa u civilizaciji. Vraćao se s tih putovanja pomlađena duha i tijela.

Adriana, koja nije nikada učinila koraka izvan rodnog mjesta, videći ga tako kako se vraća u prostranu starinsku kuću, gdje se činilo

kao da vrijeme miruje u smrtnoj tišini, osjećaše svaki put neki tajni neodređeni nemir.

Djever je donosio sa sobom uzduh jednoga svijeta koji ona nije bila u stanju ni da zamisli.

I nemir je u njoj rastao dok je slušala piskutljivo kikotanje svoga muža, koji je u drugoj sobi slušao priču o ugodnim avantirama što ih je doživio njegov brat, a naveče taj nemir postajaše srdžba, zatim odvratnost, kad je muž, poslije tih bratovih pričanja, dolazio k njoj u sobu, uspaljen, prenadražen, pomaman. Srdžbu i odvratnost osjećaše prema mužu, i tim žešće što je više vidjela kako je, naprotiv, djever prema njoj pun poštovanja i obazrivosti.

Pošto joj je muž umro, Adriana je osjetila tjeskobu pomiješanu sa strahom pri pomisli, da će ostati sama s njime u onoj kući. Jest, imala je dvoje djece što ih bješe rodila kroz te četiri godine; ali, iako je bila mati, nije uspjela da svlada, pred svojim djeverom, priroñenu plašljivost djevojčice. Ta plašljivost, uistinu, nije nikada bila u njoj isto što i sramežljivost; a sada jest; i za to je krivila ljubomornog muža, koji je bješe stegao najsumnjičavijim, podmuklim nadzorom.

Cesare Braggi, s lijepom pažnjom, pozvao je tada njenu majku da dođe stanovati s udovicom kćerkom. I malo po malo Adriana, oslobodivši se mrske muževljeve tiranije, u majčinom je društvu mogla donekle umiriti duh, sve ako i

nije postigla potpun mir. Posvetila se posve brizi za djecu, ukazujući im obilno onu ljubav i one nježnosti koje nisu mogle naći oduška u nesretnom braku.

Cesare je svake godine, kao i uvijek, putovao jedan mjesec po Evropi, donoseći pri povratku darove kako njoj tako i babi i unučićima, prema kojima je oduvijek bio vrlo nježan i očinski pažljv.

Kuća, bez muške glave, plašila je žene, osobito noću. U vremenu kad je on bio odsutan, Adriani se činilo kao da u tišini, koja je postala dublja i tmurnija, visi nad kućom neka velika nepoznata nesreća; i slušala je silno prestrašena kako škripi kolotur na starinskom bunaru u dnu puste strme ulice, kad bi zamah vjetra potresao konop. Ali zar je on mogao, s obzirom na dvije žene i dvoje djece, koja mu, na koncu, nisu pripadala, da se odrekne one jedine razonode, poslije godinu dana rada i dosade? Mogao je da se za njih nikako i ne brine, živeći sam za sebe, slobodan, pošto mu brat nije dopustio da stvori vlastitu porodicu; a naprotiv — kako da se to ne prizna? — on se sav posvetio kući i sirotim unučićima, izuzev za vrijeme onih kratkih praznika.

S vremenom, u Adrianinom srcu uspavala se svaka tuga. Djeca su rasla, a ona je uživala što se razvijaju pod nadzorom toga strica. Njena odanost bijaše otsada potpuna, tako da se ču-

dila kad bi se djever ili djeca katkad usprotivili zbog kakve suvišne brige za njih. Mislila je, da nikad nije dovoljno ono što čini. A na što je trebala da misli, ako ne na njih?

Majčina smrt prouzrokova joj veliki bol: nesta joj jedinog društva. Već nekoliko vremena govoraše s njom kao sa sestrom; ipak, u majčinoj blizini mogla se smatrati još mladom, što je u stvari i bila. Pošto joj je mati umrla, ona poče da se osjeća i smatra starom, pored dva sina, sada već dva dječaka, od kojih je jedan imao šesnaest, drugi četrnaest godina, i bili su visoki gotovo kao stric.

*

Bila je tako raspoložena kad joj se dogodi da je po prvi put osjetila neku neodređenu slabost, umornost, nekakav pritisak na jednom ramenu i u prsima, neku potmulu bol koja joj katkada obuzimaše čitavu lijevu ruku i koja na mahove postajaše ljuta, tako da joj nestajaše daha.

Nije se zbog toga potužila; i možda nitko ne bi bio ni doznao, da jednoga dana, za stolom, nije iznenada dobila žestok naapd grčeva. Pozvali su starog kućnog liječnika, koji se odmah u početku zaprepasti pred srazmjerom tih simptoma. Taj strah se poveća poslije dugog i pažljivog pregleda bolesnice.

Bolest je bila u plućnoj maramici. Ali koje prirode? Stari liječnik, uz pomoć jednog kolege,

pokuša konstatovati bolest jednim ubodom, ali bez uspjeha. Zatim, pronašavši da su nešto otvrdnule žlijezde ispod i iznad pleći, savjetova Braggiju, neka odmah odvede snahu u Palermo, jasno mu nagovijestivši, da se boji jednog unutrašnjeg tumora, možda neizlječivog.

Nije bilo moguće odmah otputovati. Adriana, poslije trinaest godina zatvorenog života, nije nikako imala haljina da se pojavi na ulici i da putuje. Trebalo je pisati u Palermo, da se naruči sve potrebno, s najvećom žurbom. Ona je kušala da se opre, uvjeravajući i djevera i djecu, kako se ne osjeća tako slabom. Jedno putovanje? Zadrhtala bi s ježnjom pri samoj pomisli. A osim toga bilo je upravo vrijeme kad je Cesare običavao odlaziti na svoj jednomjesečni odmor. Ako otputuje s njime, lišit će ga slobode, svakog uživanja. Ne, ne, to nikako nije htjela! A zatim, kome da ostavi djecu? Kome da povjeri kuću? Isticala je sve ove poteškoće, ali djever i sinovi je pobijahu sa smijehom. Ona je uporno tvrdila, da će joj putovanje zacijelo pogoršati bolest. O, dobri Bože, kad ona više ne zna ni kako izgledaju ceste! Ne će umjeti učiniti ni koraka! Zaboga, zaboga, treba da je puste na miru!

Kad su iz Palerma stigle haljine i šeširi, dva sina su se radovala sa zanosom.

Ušli su kličući u majčinu sobu, noseći velike kutije ovijene u povošteno platno, vikali su, bu-

čili, zahtijevajući da odmah proba haljine. Htjeli su da vide svoju majčicu u ljepoti, kako je nikada nisu vidjeli. I toliko su govorili, toliko navaljivali, da je ona na kraju krajeva morala popustiti i zadovoljiti ih.

Haljine su bile crne, i to od korote, ali vrlo raskošne i izrađene savršenim umijećem. Ne razumijevajući se nikako u modu, nevješta, ona nije znala s koje strane da ih dohvati za oblačenje. Gdje i kako da pričvrsti tolike kopčice koje je nalazila tu i tamo. I taj ovratnik, Bože, tako visok! I ti rukavi sa toliko nabora? . . . Nosi li se sada tako?

Iza vrata, međutim, navaljivala su djeca, nestrpljivo:

— Je li gotovo, mama? Još? —

Kao da se mati tamo dotjerivala za kakvu svečanost! Nisu mislili više na uzrok zbog kojega su došle te haljine; nije na to mislila ni ona, uistini, u tome času.

Kada je, sva zbunjena, ugrijana, podigla oči i ugledala se u ogledalu ormana, obuze je, gotovo, žestok utisak stida. Te haljine, ocrtavajući joj s vrlo izazovnom elegancijom bokove i grudi, davahu joj živost i izgled djevojčice. Osjećala se već starom: nađe se odjednom tu, mlada, lijepa; druga žena!

— Ta šta! Ta šta! Nemoguće! — uzviknu savijajući vrat i dižući ruku da odvrati od sebe tu sliku.

Sinovi, čuvši uzvik, počeše jače kucati na vrata rukama, nogama, da ih odgurnu, dovikujući joj neka ih otvori, neka se pojavi.

Ali ne, ne! Stidjela se. Izgledaše sebi karikaturom! Ne, ne . . .

Ali oni zaprijetiše da će odvaliti vrata. Morala je otvoriti.

I oni, sinovi, ostaše u prvi mah zablješteni tim nenadnim preobraženjem. Majka je nastojala da se brani, ponavljajući: — Ta nemojte, pustite me! Šta! Nemoguće, jeste li ludi? — Tada uđe djever. — O smilujte se! — Pokuša pobjeći, sakriti se, kao da ju je on zatekao golu. Ali su je sinovi držali; pokazaše je stricu koji se smijao njezinoj stidljivosti.

— Ali kad ti stoje tako dobro! — reče on napokon, postajući ozbiljan. — De, pokaži se. —

Ona pokuša da uspravi glavu.

— Čini mi se, da sam maskirana.

— Ta ne! Zašto? divno ti pristaje. Okreni se malko . . . Tako, sa strane . . .

Posluša naprežući se da izgleda mirna, ali grudi, lijepo ocrtane u haljini, uzdizahu se uslijed naglog disanja koje je odavalo unutrašnje uzbuđenje zbog toga njegova mirnog i pažljivog ispitivanja, jer on je bio vrlo iskusan posmatrač.

— Vrlo ti dobro stoji, zaista! A šeširi?

— Nekakve košare! — uzviknu Adriana, gotovo smućena.

— E, sad se nose vrlo veliki.

— Kako da ih stavim na glavu? Morat ću se češljati na drugi način.

Cesare je ponovo stade gledati, miran, nasmiješen; reče:

— Pa da, imaš toliko šešira . . .

— Da, da, vrijedna majčice! Odmah se očešljaj! — odobriše djeca.

Adriana se žalosno osmjehnu:

— Vidite, na što me natjeravate? — reče obraćajući se i djeveru.

Odrediše da otputuju sutradan ujutru.

*

Sama s njime.

Pratila ga na jednom od onih putovanja koja je neko vrijeme mislila s tolikim nemirom. A sada se bojala samo jednog: da se ne prikaže nemirnom njemu koji je stajao pred njom, sav zauzet njome, ali miran kao uvijek.

Ta njegova mirnoća, vrlo prirodna, bila bi je nagnala da smatra nedostojnim svoj nemir, takvim da se zbog njega mora crveniti, da ona, gotovo sa jednom svijesnom fikcijom, upravo zato da se ne bi stidjela i da bi bila sigurna u samu sebe, nije našla drugi uzrok tome uzbuđenju: samu novost puta, navalu tolikih čudnih utisaka na njenu zatvorenu i plašljivu dušu. A napor, što ga je činila nad samom sobom da svlada taj nemir (koji ipak, i kad bi se tako

protumačio, ne bi imao u sebi ničega što bi se moglo prekoriti), pripisivala je potrebi da se ne pokaže tako neupućena u stvari i začuđena pred jednim koji je, uslijed toga što je godinama stekao iskustvo i bio svoj gospodar, mogao osjetiti dosadu i nelagodnost. Zaista, mogla se pokazati i smiješna, u svojim godinama, tim čuđenjem, gotovo djetinjskim, što sjaše u njenim očima.

Prisiljavala je sebe da obuzda grozničavu žudnju pogleda i da ne okreće neprestano glavu od jednog prozorčića drugom, dok ju je nešto gonilo da to čini, da ne bi ništa izgubila od tolikih stvari, na kojima su se njene oči zaustavljale trenutačno, tako letimično, po prvi put. Naprezala se da sakrije čuđenje, da svlada tu radoznalost, premda bi bolje bilo da ju je držala budnom, uspaljenom, kako bi njome ublažila zaglušenost i vrtoglavicu što ih prouzrokovaše u njoj odmjerena tutnjava kolesa i prividno bježanje ograda, stabala, bregova.

Prvi put se vozila željeznicom. Svakog trena, pri svakom okretu kotača, imala je utisak kao da prodire, da ulazi sve dublje u neki nepoznat svijet, koji bi se iznenada stvorio u njenom duhu pretstavama što joj izgledahu daleke, ma kako bile blizu, i davahu joj, skupa sa prijatnošću svoga izgleda, i neko osjećanje vrlo fine, neodređene patnje: boli što su one uvijek postojale preko i izvan njezinog života, šta više i njezine imaginacije; boli što je ona njima tuđa, na pro-

lazu, i što će ona bez nje i dalje živjeti za sebe, sa svojim promjenama.

Eto, ondje su skromne kuće jednoga sela: krovovi i prozori i vrata i stepenice i ceste: svijet koji tu stanuje, kao što je i ona stanovala toliko godina u svojoj varošici, zatvoren je na toj tačci zemlje sa svojim navikama i zanimanjima: preko onoga, što oči mogu vidjeti, za taj svijet ne postoji više ništa; svijet je san: mnogi i mnogi se tu rađaju i rastu i umiru, a da nisu vidjeli ništa od onoga što će ona sada vidjeti, uskoro, na tome svom putu, koji je tako malen u poredbi sa veličinom svijeta, a koji njoj ipak izgleda već velik.

Okrećući pogled, srela bi kadikad pogled i osmjeh djevera, koji ju je pitao:

— Kako ti je? —

Odgovarala mu je zamahom glave:

— Dobro.

Više nego jednom djever je došao da sjedne do nje, da joj pokaže i imenuje neko daleko mjesto u kome je bio i, tu blizu, jedno brdo prijetećeg profila, sve vidike koji su se jače isticali i koji su, kako je mislio, morali življe privući njezinu pažnju. Nije pojmio, da su sve stvari, najmanje, one, koje su za njega bile najobičnije, budile međutim u njoj mnoštvo novih osjećanja; i da su oznake, obavještenja koja joj je davao, u njoj umanjivale, hladile, umjesto da je uvećaju, onu žarku, ustalasanu sliku veličine, koju

je ona, izgubljena, s onim osjećanjem neodređene boli, stvarala na pogled tolikog nepoznatog svijeta.

U uzburkanosti osjećanja njegov glas, umjesto da je obasja, stvarao je neki mračan i nagao zastoj, pun bolnih krikova; i tada je taj osjećaj bola postajao u njoj oštriji, određeniji. Osjećala se slabom u svom neznanju; naslućivala je neko nejasno i gotovo neprijateljsko žaljenje gledajući sve te stvari, koje joj sada, za nju odveć kasno, iznenada, napunjaju oči i ulaze u dušu.

Odlazeći slijedećega dana iz kuće primariusa klinike, poslije vrlo duge posjete, ona je shvatila dobro po naporu što ga je djever činio da sakrije duboko uzbuđenje, po afektiranoj pažnji kojom je htio još jednom da se obavijesti o načinu upotrebe propisanog lijeka i po izrazu lica kojim joj je liječnik odgovorio, shvatila je dobro, da je ovaj izrekao nad njom smrtnu osudu i da ona smjesa otrova, koje je morala uzimati u kapljicama dva puta dnevno prije jela, nije bila drugo do samilosna varka ili pričešće jedne duge agonije.

A ipak, čim je izišla, još malo smućena i neraspoložena zbog prosutog mirisa etera u liječnikovoj kući, iz sjene stepenica na ulicu, u blještavost sunca na zalazu, pod nebom koje bješe cijelo u plamenu i bacaše s morske strane kao neki ogroman vrući oblak nad vrlo dugim korzom; i netom vidje između kočija, usred

toga zlatnog bljeskanja, komešanje bučne svjetine, sa lica i haljina zažarenih uslijed grimiznih tkiva blistaje svijetla, škropljenja boja, kao od dragih kamenova, iz izloga, sa natpisa, sa ogledala dućana — ona osjeti život, život samo kako bučno provaljuje u njenu dušu kroz sva uzbuđena čula, kao zanesena nekim božanstvenim pijanstvom; i nije se u njoj mogla javiti nikakva tjeskoba, niti jedna prolazna misao zbog bliske i neizbježive smrti, zbog smrti koja se ipak u njoj nalazila, tu sakrivena, pod lijevom plećkom, gdje je na mahove osjećala žešće ubode. Ne, ne, život, život! I to unutrašnje mrmorenje, koje joj smućivaše duh, penjaše joj se međutim u grlo, u kojemu ju je nešto gušilo kao neki davni bol pokrenut iz dubina njenog bića, sililo je, eto, da plače, iako bješe okružena tolikom radošću.

— Ništa... ništa... — reče djeveru s vrlo živim osmjehom što joj zasja u očima kroz suze. — Čini mi se, da sam . . . ne znam . . . Idimo, idimo . . .

— U hotel?

— Ne . . . Ne . . .

— Hajdemo na večeru u »Švajcarsku Kućicu«, pri moru, na Foro Italico; sviđa li ti se?

— Da, gdje god hoćeš.

— Vrlo dobro. Hajdemo! Poslije ćemo pogledati šetnju na Forumu, slušat ćemo muziku...

Uđoše u kočiju i pođoše u susret onom blještećem oblaku, koji ih je zasljepljivao.

Ah, kakve li večeri za nju u »Švajcarskoj Kućici«, pored mora, na mjesečini, pred vidikom onoga obasjanoga Foruma, kojim su u neprestanom žamoru jurile blistave kočije, usred mirisa alga što je dolazio s mora i mirisa zagara koji je strujio iz vrtova. Izgubljena kao u nadzemaljskom očaranju, kojemu se nije smjela potpuno predati zbog neke tjeskobe, probuđene sumnjom da nije istina što vidi, osjećala se dalekom, dalekom od same sebe, bez uspomena, bez savjesti, bez misli, u beskrajnoj daljini snova.

Slijedećeg jutra još je jače obuze osjećanje te beskrajne daljine, dok je prolazila u kočiji pustim alejama parka Favorita, jer je, na jednom mjestu, gotovo mogla da se vrati sebi s dugim uzdahom, iz te daljine, i da je izmjeri ne prekidajući ipak čar, ne remeteći opojstvo toga sna u suncu, među onim biljkama koje su se također činile zadubljene u san bez kraja, u začuđenoj tajanstvenoj šutnji.

I nehotice se okrenu da pogleda djevera, i nasmiješi mu se, iz zahvalnosti.

Ali taj osmjeh probudi u njoj odmah živu i duboku nježnost prema samoj sebi osuđenoj na smrt, sada, sada kad joj se pred zapanjenim očima otvaraju tolike vanredne ljepote, život kakav je i za nju mogao biti, kakav je bio za tolike stvorove što tu življahu.

Ali malo kasnije, kad se kočija napokon zaustavila u dnu jedne udaljene aleje, i ona je,

pridržana od njega, izišla da izbliza vidi Herkulovu Česmu; tu, pred tom česmom, pod tako intenzivnim kobaltom neba da je izgledalo gotovo crno oko blistave mramorne statue poluboga na visokom stupu što se dizao usred široke školjke, naginjući se da pogleda staklenu vodu na kojoj je plivao po koji list; a zatim, pri svakom laganom titraju vode, videći kako se isparuje kao neka maglica na mirnom licu sfinga što su čuvale školjku, i ona osjeti kako joj licem prelazi kao neka sjena misli što je poput svježeg daha izlazila iz te vode; i odmah joj u tom dahu velika šutnja začuđenja neizmjerno raširi duh, pa kao da se svjetlost nekog drugog neba razgara iznenadno u toj beskrajnoj praznini, ona osjeti da u taj mah dotiče gotovo vječnost, da prima jasnu, bezgraničnu svijest o svemu, o beskraju što se skriva u dubini tajanstvene duše, i o tome da je živjela, i da joj to može biti dosta, jer je bila vječita u jednom trenu, u tome trenu.

*

Predloži djeveru, da otputuju toga istoga dana. Htjela je da se vrati kući, kako bi ga ostavila slobodnog, poslije ova četiri dana što ih je ugrabila njegovom odmoru. On će izgubiti još jedan dan da je otprati; a zatim može da nastavi put, svoje godišnje putovanje po udaljenim zemljama, preko toga silno plavog mora. Može da ode bez straha, jer zacijelo ona ne će umri-

jeti tako brzo, u tom mjesecu njegova odmora. Nije mu rekla sve to, samo je pomislila; i zamoli ga neka joj učini to zadovoljstvo da je odvede u rodni kraj.

— Ali ne, zašto? — odgovori joj on. — Kad smo već tu . . . Poći ćeš sa mnom u Napulj. Tamo ćemo pitati za savjet, zbog veće sigurnosti, nekog drugog liječnika.

— Ne, ne, zaboga, Cesare! Pusti me da se vratim kući. Uzalud je! . . .

— Zašto? Nikako! Bit će bolje. Zbog veće sigurnosti.

— Zar nije dosta, što smo ovdje saznali? Nije mi ništa; osjećam se dobro, vidiš? Liječit ću se. Bit će dovoljno.

On je ozbiljno pogleda i reče:

— Adriana, tako želim!

A tada, ona nije mogla više da odgovori: vidje u sebi ženu iz svoga kraja koja ne smije da se protivi onome što čovjek ocjenjuje kao pravo i zgodno; pomisli, da on hoće za sebe zadovoljstvo što se nijesu zadovoljili samo jednim liječničkim pregledom, zadovoljstvo što će drugi, tamo, u rodnom kraju, poslije njene smrti, moći da kažu: »On je učinio sve, da je spasi; vodio ju je u Palermo, pa i u Napulj . . .« Ili se možda zbilja nadao, da će neki drugi liječnik, udaljeniji, sposobniji, izjaviti da je bolest izlječiva i otkriti sredstvo da spasi bolesnicu? Ili možda... da, tako je, radije to treba vjerovati, budući da

je neizbježno izgubljena, on hoće, pošto je s njom na putovanju, da joj pruži tu posljednju i vanrednu razonodu, kao neznatnu naknadu zbog svireposti sudbine.

Ali nju je obuzimao užas, eto, užas pred svim tim morem koje treba da pređe. Samo kad ga pogleda s tom mišlju, osjeća kako joj staje dah, kao da ga mora preći plivajući.

— Ali ne, vidjet ćeš, — uvjeravao ju je on, smiješeći se, — ne ćeš ni primijetiti da si na njemu, u ovoj sezoni. Pogledaj, kako je mirno? A onda ćeš vidjeti parobrod. Ništa ne ćeš osjetiti.

Je li mogla da mu ispovjedi mračno predosjećanje, što ju je mučilo pred vidikom toga mora, da se više ne će vratiti svojoj kući, da više ne će preći preko tih voda osim mrtva, ako otputuje, ako se odvoji od obala ostrva, što su već izgledale tako daleke od njenog malog mjesta i tako nove, a tu je doživjela toliko uzbuđenja, tako čudnih; ako se usudi da ode još dalje, izgubljena s njime u strašnoj tajanstvenoj daljini toga mora.

Ne, ni sebi nije mogla da prizna to predosjećanje; i vjerovala je i sama u to užasavanje od mora, već zbog toga što ga dotada nije vidjela ni izdaleka; a sada će morati da se po njemu vozi.

Ukrcali su se iste večeri za Napulj.

Opet, čim se parobrod maknuo iz pristaništa i čim je izišao iz luke, pošto je nestalo zagluše-

nosti uslijed komešanja i žamora tolikog svijeta koji se penjao i uzlazio po mostu, usred škripanja dizalica nad brodskim dnom, videći kako se malo po malo udaljuje i postaje manja svaka stvar, svijet na pristaništu što je i dalje mahao maramicama u znak pozdrava, obala, kuće, dok se sve nije utopilo u jednu bijelu, uzdušastu crtu, kroz koju su probijala tu i tamo blijeda svijetla pod širokim svodom crvenkasto sivih brda; opet je osjetila, da se gubi u snu, u novom divnom snu, zbog kojega su joj se oči širom otvarale u stravi što je više ulazila u ove bezmjerne beskonačnosti mora i neba, na toj lađi; velikoj, da, ali možda slaboj kada tako sva drhti u ritmu potmulih udaraca vijaka.

On se nasmiješi pred tim strahom i, pozivajući je da ustane, uhvativši je pod ruku s intimnošću koju dotada nije dopustila, odvede je da pogleda, na samoj palubi, blistave, ogromne cilindre od čelika, koji su pokretali elise. Ali ona, već uznemirena neobičnim dodirom, nije mogla odoljeti tom izgledu i, k tome, vrućem dahu, masnom zadahu što se otuda isparavao, i došlo joj je da se onesvijesti. Ona klonu i gotovo nasloni glavu na njegovo rame. Odmah se uzdrža, gotovo preplašena onom instinktivnom željom da se prepusti, kojoj umalo da nije podlegla.

On je ponovo upita s najvećom pažnjom:

— Je li ti zlo?

Ne nalazeći glasa, ona glavom odgovori, da nije.

I odoše oboje, tako pod ruku, prema krmi, da gledaju dugu fosforescirajuću toplu brazdu na moru, što već bješe postalo crno pod nebom u prašini zvijezda, put kojega je ogromna cijev dimnjaka puštala u neprestanim dahtanjima gust i spor dim, gotovo užaren od vrućine mašina. A napokon, da čar bude potpun, s mora iziđe mjesec; najprije u parama horizonta kao tmurna ognjena maska što izranja prijeteći da uhađa u strašnoj šutnji svoje vodene prostore kojima vlada; a zatim, postajući polako jasnija, sužavajući se određeno u svom snježnom blistanju što je raširilo pučinu u srebrnom blistanju bez kraja. A tada je jače nego ikada Adriana osjetila kako u njoj raste tjeskoba i strah zbog te krasote, što ju je obuzimala i vukla neodoljivo da sakrije, iscrpljena, lice na njegovim grudima.

To se desilo u Napulju, u tren, kad su izlazili iz jedne koncertne kavane, gdje su bili večerali i proveli veče.

On, koji je običavao, na svojim godišnjim putovanjima, da izlazi noću iz tih sastajališta s nekom ženskom ispod ruke, opazi iznenada, kad je sada pružio ruku njoj, blistaj jednog uspaljenog pogleda pod velikim crnim šeširom s perjem i odmah, gotovo nehotice, privinu svojom rukom u brzom i jakom stisku njenu ruku svojim grudima. Požar se razbukta.

Tu, u mraku, u kočiji što ih je vozila u hotel, pripijeni, nezasitno s ustima na ustima, rekoše sve jedno drugom, u nekoliko trenutaka, sve ono što je on maločas u jednoj sekundi, u jednom bljesku, u blistaju onoga pogleda bio pogodio: cio njen život kroz tolike godine ćutanja i patnje. Ona mu reče, kako ga je uvijek volila, uvijek, ne hoteći, ne znajući; a on joj reče, kako ju je žudio još kao djevojčicu, u snovima, da je učini svojom, ovako, svojom, svojom!

To bješe delirij, pijanstvo, kojima je dala žestok i jak dah žudnja da nadoknade u ono malo dana pod vlašću ženine smrtne osude sve one izgubljene godine, pune prigušenog žara i skrivene groznice; potreba da se zaslijepe, da se izgube, da se ne vide onakvi kakvi su dosada bili jedno za drugo toliko godina, u namještenim prividnostima čestitosti, u varošici sa strogim običajima, u kojoj bi njihov brak sutra izgledao kao nedostojna profanacija. Kakav brak? Ne! Zašto da ga prisili na taj čin gotovo svetogrdan u očima sviju? Zašto da ga veže uza se, kad joj ostaje tako malo života? Ne, ne: ljubav, neobuzdana, pomamna ljubav, na tome putovanju od nekoliko dana; ljubavno putovanje, bez povratka; ljubavno putovanje prema smrti.

Nije se mogla vratiti više tamo dolje, sinovima. Predosjetila je to dobro, kad je otputovala. Znala je, da će s njom biti svršeno, kad

pređe more. A sada, dalje, dalje, hoće da putuje dalje, na više, još dalje, tako, u njegovu zagrljaju slijepa do smrti.

I tako prođoše kroz Rim, zatim kroz Firencu, onda kroz Milano, ne videći gotovo ništa. Smrt, koja se bješe u njoj ugnijezdila, sa svojim ubodima, šibala ih je i podjarivala je plamen.

— Ništa! — govorila je pri svakom napadu, pri svakom ujedu. Ništa . . .

I pružala je usne, s bljedoćom smrti na licu.

— Adriana, tebi je zlo . . .

— Ne, nije ništa! Šta mi je stalo?

Posljednjeg dana, u Milanu, malo prije nego što su otputovali u Veneciju, pogleda se u ogledalu, iscrpljena. A kad joj se, poslije noćnog putovanja, otvorila u tišini zore vizija sna, veličanstvena i melanholična, grada koji izranja iz voda, shvatila je, da je stigla na kraj svoje sudbine.

Ipak je htjela da ima svoj dan u Veneciji. Do večeri, do noći, po šutljivim kanalima u gondoli. I cijele noći osta budna s čudnim utiskom toga dana: dan baršuna.

Baršun gondole? Baršun sjene nekih kanala? Tko zna! Baršun mrtvačkog sanduka.

Kad je on, slijedećega dana, izišao iz hotela da pošalje nekoliko pisama u Siciliju, ona uđe u njegovu sobu: opazi na stolu jedno otvoreno

pismo, prepozna rukopis svoga starijega sina, prinese kuvertu usnama i očajnički je poljubi; zatim uđe u svoju sobu, izvadi iz kožnate torbe netaknutu bočicu s mješavinom otrova; baci se na neuređenu postelju i ispi tekućinu u jednom gutljaju.

(Preveo s talijanskog *Frano Alfirević.)*

LUIGI PIRANDELLO. — Do svoje pedesete godine bez priznanja i gotovo nepoznat široj čitalačkoj publici sa svojih osam romana i nekoliko stotina novela, Luigi Pirandello dolazi do pravog glasa tek 1917. godine, i tek tada dođe velika slava, bučnija zato što je došla tako glasno, i ponese njegovo ime odjednom od jednog do drugog kontinenta. Rodio se u Agrigenti 28. juna 1867. Njegov otac bio je porijeklom Grk, a mati mu potekla iz jedne stare sicilijanske porodice. Kao i Verga, njegov zemljak, i on je rano otišao sa Sicilije, u desetoj godini, ali dok se ovaj vratio svome kraju i postao regionalan pisac, na kojega je sredina osobito djelovala svojim motivima, Pirandello je prešao granice regionalnog, težeći da obuhvati život u onim pojavama, koje dobijaju opću vrijednost po svom osobitom smislu. »Ja nastojim da vidim novo, to je izvjesno: karaktere i situacije izvan obične psihologije, pomjerajući vrijednosti, slijedeći jednu dublju istinu nego li je prividna logika,« rekao je o sebi prije nekoliko godina, kad su diskusije o njemu bile u jeku.

Pisao je pjesme, pripovijetke, romane i drame. Od romana treba spomenuti *Il fu Mattia Pascal* (Pokojni Matija Pascal), *L'esclusa* (Isključena), *I vecchi e i giovani* (Stari i mladi), *Uno, nessuno e centomilla* (Jedan, nitko i sto hiljada) i dr. Pripovijetke, od kojih su neke bile zapažene već prije rata, izašle su u novom, potpunom izdanju u 24 sveske pod naslovom *Novelle per un anno* (Novele za jednu godinu). Najvažnija dramatska djela: *Enrico IV.* (Henrik IV.), *Vestire gli ignudi* (Odjenuti

gole), *La vita che ti diedi* (Život koji sam ti dao), *Sei personaggi in cerca d'autore* (Šest lica traže autora) i dr.

Umro je nedavno u Rimu, stekavši čestitim načinom literaran glas, kakovim se do njega mogahu ponijeti samo najveći talijanski pisci.

ARMANDO PALACIO VALDÉS:

ČOVJEK SA GUBILIŠTA

Prije tri-četiri godine obuze me niska radoznalost, da odem na Stražarsko polje, da prisustvujem izvršenju smrtne kazne nad dvojicom osuđenika. Želja, da sve vidim, i sve proživim — kako bi rekli sljedbenici Krausovi —, odvela me tamo, pri čemu sam imao da u sebi savladam neko osjećanje odvratnosti, a uz to da prigušim i ozbiljne opomene svoje savjesti. U ono vrijeme mislio sam da se posvetim realističkom romanu.

Bilo je sedam sati ujutro. Puerta del Sol i ulica de la Montera bile su prepune svijeta. Noć prije toga padala je kiša, pa je nebo, olovno, dodirivalo vjetrokaz na Općini. Zrak bijaše natopljen vlagom i parom, a tle pokriveno blatom. Neprestan i zaglušan žagor svjetine bio je prekidan izvikivanjem prodavača novina, koji su nudili »oproštajnu pjesmu, koju zatočenici pjevaju osuđenicima u njihovoj posljednjoj noći u kapeli«, i »vanredno izdanje K o r e s p o n d e n c i j e«. Jedna povorka kola išla je polagano prema Vijencu San Luis. Kočijaši, zaogrnuti pohabanim kabanicama, klatili su se lijeno na svojim

sjedištima. Druga povorka: omnibusi sa otvorenim vratima, pozivali su radoznale da sjednu. Kočijaši su nas mamili hrapavim glasom. Jedan od njih, stojeći pokraj svojih kola, vikao je:

— He, he, na gubilište! Dva reala, na gubilište!

Bio sam omamljen, te pođoh i ja ulicom de la Montera, ponesen talasom gomile. Noge su odvratno gacale po blatu. Čudnovata stvar: mjesto da mislim na tužan prizor, koji me je očekivao, ja sam se neprestano starao, da se ne ublatim. Čuo sam, nedavno, od jednog sudije, da madridsko blato pali i upropašćuje odijela kao kakva kiselina; to je pripisivao kaldrmi, koja — kako mi reče — sadrži neke sastojke kreča. »Lijepo će mi izgledati hlače!« govorio sam u sebi sa bolom.

Svjetina se uspinjala laganim korakom. Da je netko tog trenutka sišao u Puerta del Sol i ispitivao lica nas, koji smo tuda išli, on, bez naročitih podataka, ne bi sigurno ni slutio, kamo idemo. Lica nisu odavala ni bol, ni strah, pa čak ni zabrinutost. Koračali smo sa tupom ravnodušnošću nomada, koji su pošli da se nastane u nekom drugom kraju. Oni, koji su bili u društvu, ćaskali su, a koji su išli sami, grdili su, od vremena na vrijeme, kroz zube, madridsko blato. Samo je nebo imalo mračan i melankoličan izgled, koji je potpuno odgovarao prilici.

Prešli smo ulicu de Ortalesa, i kad stigosmo blizu kaznenog zavoda El Saladero, naiđosmo na nepreglednu masu naroda, koja bijaše opkolila građevinu, pa nam tako zakrčila put. Svjetina je vrvila pred nečistim i ružnim zdanjem u očekivanju nečega: nečeg strahovitog, uistinu! I ja sam otišao da povećam onu gomilu, još jedna kaplja vode da padne u more. Tu su lica već nešto izražavala: nestrpljenje. Mislim, da je suvišno i pominjati, da se u većini bio skupio prost svijet, jer njega najviše privlače svirepi prizori. Ima, istina, i ljudi u žaketu i cilinderu, koji uživaju u strašnim uzbuđenjima, ali su oni toga dana bili u manjini, koja se gubila. Jedan fijaker, bez broja, čekao je pred kapijom. Kočijaševo lice bilo je pokriveno maramom. Pojačan broj žandara bio se rasturio po svjetini, a jedan odred vojnika, sa puškama u stavu »k nozi«, bijaše raspoređen pred licem sive građevine i oni posmatrahu rasijanim pogledom vrijenje u onom moru ljudskih glava. A prodavači, vičući iz petnih žila, nudili su »vodu, slatkiše, pečen žir mjesto kestenja, badema«, i ostalu robu za zabavu besposlenih stomaka. Balkoni okolnih kuća bili su krcati svijetom, a nije bila rijetka stvar ugledati svježe i nasmijano lice kakve djevojke, koja je maločas ustala i protirala oči bijelim ružičastim prstima.

Bijaše tako strašno ono, što je trebalo da se dogodi, i tako su odvratne bile pripreme za

taj događaj, da sam se, prije zbog toga da bih izbjegao osjećanje žalosti nego iz naklonosti prema lijepom spolu, sklonio pod jedan balkon i počeo gledati neku plavojku, koja — neka je rečeno u njenu čast — nije nagradila moju pažnju onako, kako bih zaslužio. — Zašto da me ne pogleda, kad ja nisam taj, koga će oni tamo daviti? Toga trenutka njezine oči bijahu požudno uprte u kazneni zavod. Sjetih se tada rimskih gospođa, koje su gladijatorima davale znak za umiranje, pa sam se upustio u neka historijsko-filozofska razmišljanja, od kojih želim da poštedim čitaoca.

I kad sam se najviše bio zadubio u misli, čuh iz blizine jedan glas, koji me je pitao:

— Kavaljero, znate li, koliko je sati?

Okrenuh se i ne znajući pravo, kome je pitanje bilo upućeno, i nađoh se pred čovjekom ne odviše visokim, prosijede brade i kose, oštrih crta lica, koji me je posmatrao malenim i udubljenim očima neodređene boje, očekujući. nesumnjivo, od mene odgovor. Pošto mi je sat bio od nikla, izvadih ga bez bojazni da ga pokažem, i odgovorih:

— Sedam i dvadeset minuta.

— Čekat ćemo još više od četvrt sata, — reče čovjek, a na licu mu se odrazi nešto mrzovoljno. Ja slegoh ravnodušno ramenima, te podigoh oči u nebo, hoću reći, u plavojku.

— Oh, znam ja dobro tu gospodu! — Ne će oni mene izigrati, ne!... Kažu, da će prvi krenuti u sedam... A vidjet ćete, da će biti sedam i tri četvrta, i više . . .

Okrenuh se, neobično ljubopitljiv, da vidim tog čovjeka, i priznajem, da je bio odvratan. I ako nikakvo čudovište, bijaše ipak dosta ružan u upadljivoj protivnosti sa plavojkom, koja se bila nagnula više moje glave. Bio je bijedno obučen, u ogrtaču i kapi, kao madridski zanatlije, a moglo mu je biti između pedeset i šezdeset. Imao sam priliku da ga dobro posmatram, jer me on nije gledao: njegove su oči žedno pretraživale okolicu zatvora.

— Svinje, lupeži! — viknu srdito i ne gledajući u me, kao da govori sa samim sobom. — Molim vas, čekao sam jučer cijelo poslije podne, i na kraju ipak nije bilo moguće da ih vidim! Jer Gubernator ne će, da ih svijet uznemiruje... Šta Gubernator tu još ima da zapovijeda?... Čovjek, kad će ga već ubiti, neka radi što god mu je volja, osim što ne bi smio pobjeći... Da ih ne uznemiruju!... Naprotiv, treba im malo razonode... da popiju nekoliko čaša na miru... Zar je nužno, da cio dan ostanu za suknom?... Pola sata da se ispovijede, pola da izreknu »ja grješnik«, da se pričeste i pokaju — a mi ovdje moramo čekati na suncu.

Pošto je, na kraju krajeva, ipak meni govorio, i ako me nije gledao, htjedoh dokazati tom čovjeku, da ga slušam, pa ga upitah:

— Koji će od dvojice izaći prvi?

— Stari, stari, — odgovori običnim glasom. — Kad onaj drugi stigne, stari će već biti otpremljen. Stari se dosad bolje držao... Izgleda nevjerojatno, zar ne? Za malog su mi rekli, da je upola gotov. Plašljivac! Zavrnut će šiju kokoši, kokotala ona koliko joj drago! Čovjek prije svega treba da ima dostojanstva, mnogo dostojanstva, da umre kako Bog zapovijeda, i da ne daje svijetu povoda za govorkanje.

— Ipak, gospodine, to se ne može izmijeniti: jedni su hrabri, drugi bojažljivi, — odgovorih neraspoloženo.

— Da, tako je, kavaljero... Ali, čovjek je prije svega čovjek...

— Tačno...

— A ljudi treba da se ponašaju kao ljudi.

— I to je tačno.

— Pa kad nije drukčije, treba stisnuti zube, promisliti i reći: »Gospodine moj, drugi su išli prije mene, a poslije mene će još drugi ići.« Slušajte, kavaljero: ja sam gledao jednu ženu... a, znate, žena nije isto, što i muškarac...

— Izvjesno.

— Vidio sam, da je umrla bolje nego kakav muškarac... I vi ste je sigurno vidjeli... mislim Vicentu...

— Koja Vicenta?

— Vicenta Sovrino.

— Ne, nisam je vidio.

— Pa da, vi ste još mladi, — odgovori, odmjerivši me od glave do pete. — Ali su vas ipak mogli dovesti, i ako ste bili mladi... Ovdje se mnogo nauči...

— Nisam tada živio u Madridu.

— Aj, kavaljero! U selima se ovakve stvari rijetko viđaju... Nije tamo kao ovdje, gdje svake godine imamo po jednu ovakvu predstavu, ako ne dvije ili tri. Ovdje se čovjek uči da bude hrabar, i da vidi, šta je svijet... Kako rekoh, Vicenta je bila žena, koja je vrijedila koliko je bila teška. Bila je kuražnija od morskog psa. Bijaše pravo zadovoljstvo gledati je onako vedru, jer, na kraju, dosadno je gledati ljudski stvor, gdje cvokoće zubima i prevrće očima kao preklan ovan... Ja sam vidio mnogo sličnih događaja... Bernaolu su morali dići na daske... isto tako mnoge muškarce, vjerujte. Išao sam da neke posjetim u kapeli. Izgledali su kao da će progutati pola Madrida: mnogo vina, mnogo praznih riječi i buke; a kad je došao čas, gdje je trebalo biti muško: naduvaše njuške i napraviše lice kiselo, kao da su đačići.

Moj sabesjednik govorio je stalno sa očima uprtim na kapiju Saladera. Nedaleko od kapije nastade neko komešanje između te radoznale svjetine i policije, koja je potiskivala talase gomile. I mi smo osjetili, i ako ne odviše, posljedice toga komešanja. Čovjek sa ogrtačem viknu:

— Ne trpim te policajce!... Pogledajte samo, kako postupaju s narodom! Rekao bi čovjek, da nam oni daju dozvolu za predstavu.

— Čini mi se, da će brzo izaći osuđenik, — rekoh.

— Ah, ne brinite, ne će. Nema toga, koji bi ih makao prije sedam i tri četvrta. Treba im zatim četvrt sata, dok iziđu napolje, dobra četvrt sata! Polje vam je tu, čim zaobiđete, a oni se vuku kao volovska kola... Koliko je sati, kavaljero? Budite ljubazni, pogledajte.

— Dvadeset minuta do osam.

Neka žena za našim leđima reče:

— Manuela, znaš li, da će biti pomilovani? Malo prije stigao je neki vojnik sa Kraljevim pomilovanjem.

Moj se sabesjednik okrenuo naglo, kao da ga je netko bocnuo.

— Kakvo pomilovanje, kakve trice! Šta vi znate, šta se govori!

— Znam baš kao i vi! Đavolji muškarac!

Čovjek s ogrtačem promrmlja nešto, omjerivši prezirno majušnu ženu, a onda, obrativši se meni, reče povjerljivim tonom:

— Te lude, čim ugledaju kakvog vojnika sa hartijom na bajuneti, počnu brbljati, da ide pomilovanje. Pomilovanje se ne daje gotovo nikad u posljednji čas, jer ono je popraćeno raznoraznim dopisima. Vi valjda to znate... Juče je otac onog malog išao Kralju, da mu se baci pred

noge, ali nije ništa postigao. Šta da postigne! Da su njemu oprostili, morali bi oprostiti i onom drugom... a to ne može da bude... Kralj ne čini to gotovo nikad sam, bez savjeta ministara... To ja dobro znam, kavaljero, znam.

— A ja bih se mnogo radovao, kad bi ih pomilovali, — rekoh pomalo ljutito, kao da protestujem protiv one podmukle želje za dželatskim scenama, koju sam naslućivao kod tog čovjeka.

— To je druga stvar, — odgovori ponešto zbunjen. — Vi se možete radovati čemu god hoćete, ali vam ja kažem, da ne će doći pomilovanje... Oni se uvijek nadaju, znam; i kad im je uže već omotano oko vrata, oni se, jadnici, još nadaju, da će netko doći da ih izvuče iz provalije. Vidio sam jednog, koji je nekoliko dana ranije progutao cijelu pilulu, ali to su vam izuzetci... To je bio čovjek, koji je imao srce veće od palače Buenavista. Takvog niti je kad bilo, niti će ga biti: pošao je na vješala isto tako hladnokrvno kao što je prije išao u krčmu. Što se taj narugao gospodinu Gubernatoru i onoj prasadi, što je skakala oko njega! Svi se živi izjedoše, da ga zastraše i ukrote. Gubernator mu je više od pola sata pričao o paklu i o mukama osuđenika. Rekao mu je, da ih peku na plamenu... Bilo je sve uzaludno: kao da je govorio zidu! Onaj bi se nasmijao i ovda onda zaiskao čašicu rakije. U zatvoru su ga svi izbje-

gavali: nadijevao je ljudima kojekakva imena. Jednog je zvao p r a s e; drugog — jer je imao jedno iskrivljeno oko — o s p i č a r; kapelana kaznenog zavoda nazvao je m a n t i j a š e m... Ni za muke Kristove nitko nije htio da ostane s njim nasamo u ćeliji, i ako je bio u lancima... Mene je mnogo volio, kao pravog prijatelja. Bijah tada mladić. Pratio sam mu ženu u Dvor i vidio, kad je pala na koljena pred Kraljicom. Da ste vidjeli, kavaljero, kako je gorko plakala! Kraljica se ponijela prema njoj sasvim prirodno i dobrostivo. Podigla je i rekla joj je, da će učiniti sve što mogne, da će se potanko obavijestiti o stvari, i da će govoriti sa ministrima. Kazala joj je i to, da ide mirno kući, i da će je ona izvjestiti porukom. Čekali smo cijeli dan na poruku, ali nije došla . . . Kraljica nije bila kriva, to smo svi dobro znali. Neki ministar, lupež, bio je zapeo da zavrne šiju onom hrabrom . . . Rano ujutru poručili mi, da dođem u kapelu, jer je htio da se oprosti sa mnom . . . Ali . . . Čuti, ćuti! Eto ih, izlaze... Da, da, sad izlaze... Pogledajte, kako se kola približuju... Ajdemo bliže, da vidimo osuđenika kad izađe. Ti prokleti policajci već počinju da guraju narod! Gledajte, gledajte, već izbija povorka.

Zaista su policajci činili velike napore, da raskrče sve prilaze zatvoru. U gomili nastade bučno gibanje. Iz njezine sredine dizao se oštar

i nejasan žagor, koji se prostirao po zraku. Odred vojnika, koji se odmarao pri podnožju zida, krenuo se na zapovijed svoga vođe i postavio se pred kapijom, na koju počeše izlaziti neki ljudi tmurna i prestravljena lica. Bijahu to namještenici zatvora, bratstvo Mira i Milosrđa, i ono malo vrlo radoznalih, koji su nekim uticajem dobili dozvolu za ulaz u zatvor. Posljednji je izašao osuđenik. Pratio ga je svećenik i veliki broj žandara. Za povorkom je išlo mnogo svijeta. Osuđenik je imao gustu crnu bradu. Osuđenička haljina, koja ga je svega pokrivala, i kapa, ponešto velika, davahu mu jeziv izgled, koji je ulivao straha. Upinjao se, nesumnjivo, da izgleda vedar, ali se na njegovom izobličenom licu javljao takav izraz bola i nemira, da je svakog morao da potrese. Čovjek sa ogrtačem, koji se nije micao od mene, reče zadovoljno:

— Gle... blijed je, ali prilično vedar... Ne može se više zahtijevati od čovjeka... jer, najzad, kavaljero, kome bi bilo drago, da ga stegnu za gušu?

Osuđenik i svećenik sjedoše u kola. Gomilom je nekoliko trenutaka zavladala grobna tišina; ali čim se otvoriše vrata na kolima, ponovo nasta nesnosna vika. Kola krenuše lagano; odred vojnika obrazovao je pratnju, policija je krčila put i pripuštala kolima samo bratstvo Mira i Milosrđa. Ipak me čovjek sa ogrtačem natjera,

da stanem u prve redove radoznalih gledalaca i da izbliza pratim osuđenika.

Nebo je bilo kao prekriveno sivim platnom, pa se zato blato i nije moglo sušiti. U stvari: ne shvatam, zašto sam dopuštao, da me onaj čovjek vodi sa sobom. Osjećao sam se sve omamljeniji, kao da sanjam. Svirepo sam stradao, a nije mi ni na um padala pomisao, da mogu izbjeći to stradanje — prosto da se vratim u grad.

— Slušajte, kavaljero, šta se desilo, — reče čovjek, nastavljajući onu surovu historiju, dok smo išli prema gubilištu.

— Poručio je po mene rano u zoru, i ja se kao po zraku stvorih u zatvoru. Prije nego što uđoh, da ga vidim, natjeraše me, da se svučem. Bojali su se — svinje! — da mu ne nosim kakav otrov. Htjeli su da ga pod svaku cijenu vide na vješalima. Svukli su me, velim, do kože i postupali sa mnom kao sa psom... Zla ih zvijezda ubila!... A poslije dugog zaobilaženja, nisu mogli drukčije nego da me propuste . . . »Ola! Jesi li to ti, Miguelillo? — kliknu onaj ugledavši me. — Priđi bliže, hvataj stolicu. Imao sam želju da te vidim prije nego što preselim u onaj drugi kvart.« — Pušio je odličnu havansku cigaru, a pred njim je bilo nekoliko čaša. Tričetiri čovjeka s njim, među njima i svećenik. — »Hodi ovamo, ispij jednu čašu u tvoje zdravlje, jer u moje, to ti je isto kao da nisi ni popio.

Ovdje su se svi jutros kucnuli, osim patera, koji nikako ne će da okuša božanske milosti.«

Ispih čašu, koju mi je dodao, pa smo onda malo razgovarali o svojim stvarima. Ja nisam skidao oka s njega. Bio je vedar kao ja i vi sada, kavaljero. Izgledalo je, kao da će nekog drugog da objese. »Je li, da nisam utučen, Miguelillo?... Ovi prasci iz zatvora bi htjeli to, ali ne ću da im pružim to zadovoljstvo... Neka im ga pruži njihova pasja majka!... Pater mi i ovdje propovijeda, ali je on dobar čovjek, i pošto je dobar čovjek, učinio sam sve, što mi je dosad naredio.« I to je bila istina: ispovijedio se i pričestio samo zato, što je svećenika poštovao. Dok smo mi tako razgovarali, uđe neki čovjek, malen, ukočen i krivih krakova, približi se stolu, pa upita osuđenika: »Slušaj, Francisco, poznaješ li me?« Tada on podiže glavu, i odgovori, oborivši je ponovo: »Da, ti si dželat. — Tačno, pogodio si. Jesi li hrabar? — Pa zar ne vidiš? — Da, vidim, nije ti se pupak skupio... Došao sam da te zamolim za oproštenje. — Idi zbogom, nisi ti nimalo kriv; ti si bijednik, koji zarađuješ hljeb svojim radom. — Do viđenja. — Do viđenja.« — Pošto krvnik ode, dođoše da mi jave, da i ja izađem. Tada osuđenik ustade i zagrli me kako je mogao (jer je bio u lancima), pa reče: »Mani, momče, nemoj se toliko naprezati... To je, istina, rđav zalogaj... Ali neka ga, za toliko dobrih koje sam progutao.« Zatim me izbaciše iz

kapele, pa iz zatvora... Nego, kavaljero, ubrzajte malo korak, inače ćemo zaostati...!

Poslušao sam svoga pratioca, kao da sam se na to obavezao, pa se ponovo progurasmo u prve redove. Kočija Pravde išla je na jedno dvadeset koračaja pred nama. Svjetina je vrvila oko odreda vojnika i policajaca, nastojeći svim silama da vidi osuđenika. Nekoliko žandara na konjima, sa golim sabljama, krstarili su između gomile, da bi osigurali prolaz povorci, gurajući ponekad gledaoce, koji su potmulo grdili silu javnog poretka. Stanovnici bijednog naselja s obje strane glavnog druma pomoliše se na vratima i prozorima, a sa lica im je odsijevala prije radoznalost nego tuga. Starije žene dobacivale su jedna drugoj po koju riječ samilosti prema osuđeniku i glasno proklinjale one, koji su išli da vide, kako će ga pogubiti. S vremena na vrijeme, blijedo lice osuđenika pojavilo bi se na prozoru kočije, a iz njegovih crnih i upalih očiju pao bi po koji nemiran i divlji pogled na gomilu; ali bi se odmah zatim povukao i slušao neprekidnu besjedu svećenikovu. Kočijaš, maskiran kao kakvo zloslutno priviđenje, tjerao je konja bičem u pravcu gubilišta.

Pričanje onog čovjeka probudilo je u meni radoznalost, pa sam ga, poslije kratkog ćutanja, upitao:

— A vi ste onda valjda otišli kući, kad su vas izbacili iz zatvora?

— Ne, gospodine, ostao sam blizu kapije, da ga vidim kad izađe. Poslije pola sata čekanja, pojavio se sa nekom hrpom ljudi, kao taj što sad sjedi u kolima... Aj, kavaljero, da ste vidjeli, kako je to sad bio sasvim drugi čovjek! Ta prokleta haljina, u koju ih oblače, i kapa na glavi, bijahu ga potpuno izmijenile. Izgledao je kao duša sa onoga svijeta. Uzjahao je, bez ičije pomoći, magare koje ga čekaše na kapiji... U ono vrijeme nisu ih još vozili u kolima, kao sada, nego su jahali na magaretu... Bilo je to bolje... Šta vi mislite, gospodine?... Tako je bar svatko mogao da ih dobro vidi... Kad krenuše, pridoh što sam mogao bliže, a on, iskrećući glavu sad na jednu sad na drugu stranu, spazi me i zovnu me rukom: »Zbogom, Miguelillo; ovi krmci vode me, da me zakolju kao ovna; ajde kući, drago moje, jer si vrlo umoran.« Stisnu mi ruku i poče govoriti sa svećenikom, koji ga je prekoravao zbog onoga, što mi je rekao. Ja sam se udaljio, ali nisam htio da odem. Išao sam za povorkom sve do samog gubilišta... evo, dovde, već smo na njemu. Vidio sam, kako se popeo na daske, kako je sjeo na klupu, vidio sam, kako je poljubio Krista, koga su mu prinijeli, a kad mu prebaciše maramu preko lica, stadoh trčati, i ne zaustavih se sve do kuće...

Zaista smo bili stigli na Stražarsko polje i u daljini smo ugledali kobnu spravu nad morem

ljudskih glava, koje su stajale unaokolo. Vika je sve više rasla, komešanje se potpuno pretvaralo u uzbunu. Oštri uzvici prodavača jedva su se mogli čuti usred onog burnog žagora.

Moj pratilac ućuta. Potpuno obuzet strahovitim prizorom, ni ja nisam mogao da otvorim usta. Njegovo je pričanje ipak proizvelo na mene snažan utisak, pa sam ga, da bih nešto rekao, rasijano upitao:

— Bilo vam je mnogo žao, zar ne?

— Kako da mi ga nije bilo žao!... Zašto da vas obmanjujem, kavaljero? — odgovori mi, gledajući me nepomično. — Kako da mi ga nije bilo žao, kad je to bio moj otac!...

Zgranuh se. Osjetih nešto kao strah i gađenje, pa sam mogao da odgovorim samo:

— Strašno!

Čovjek sa ogrtačem, vidjevši moje iznenađenje, osmjehnu se ponizno, kao da me moli za oproštenje, a onda nastavi:

— Sjećam se, da me je majka, kad sam se vratio kući, istukla na mrtvo ime... Ne znam, zašto... Da dobro upamtim taj dan, reče mi... Kao da ga ja ne bih upamtio i bez batina... Mislim, da je ona tada bila kao... Jadnica, nije prošlo ni dva mjeseca, otišla je na onaj svijet... Otada nisam nikad izostao sa ovih predstava. Vidio sam sve, koji su pogubljeni u Madridu, od prije četrdeset godina do danas... izuzev trojicu-četvoricu... kad sam bio bolestan... Ali

vam velim, kavaljero, da nijedan..., ne zato što mi je bio otac..., nijedan od njih nije imao toliko srca da umre kao on...

Uzbuđenje gomile sve je više raslo. Krstarenje žandarmerije i napori policije jedva su zadržavali nadiranje svjetine i sprječavali je, da ne zaustavlja kretanje kočija.

Odred vojnika, koji je sprovodio osuđenika, morao je da se sabije više no što je propisno, da bi se mogao kretati. Moj pratilac reče mi pobjedničkim glasom:

— Slušajte, kavaljero, ovi se ljudi satrše da ga vide, a ne će uspjeti; mi ćemo ga dobro vidjeti, bez naprezanja... Nemojte se odvajati od mene... Prilijepit ćemo se uz šinjele vojnika, pa ćemo lijepo stići do pod same daske... Valja se progurati... Za nešto treba ipak da posluže godine, koje čovjek nosi na grbači... Nemojte popuštati... Držite se mene, pa se ne bojte... Vi zaostajete, kavaljero!... Uhvatite se za moj ogrtač... Šta je?... Vi zaostajete... Čovječe, žao mi je... ne ćete ništa vidjeti... Hajdete, kavaljero, zbogom... zbogom...

(Preveo sa španskog *Kalmi Baruh.*)

ARMANDO PALACIO VALDÉS. — Rodio se 1853. god. u selu Enralgo u sjevernoj Asturiji, proživjevši djetinjstvo u tradicijama jedne španske porodice iz provincije, tradicijama strogo vjerskoga morala. Mlad preselio u Avilés, mali gradić na moru, gdje mu je otac vršio advokatsku praksu. Srednju školu svršio u Oviedu, a u

17. godini dolazi u Madrid, da studira pravo. Tu se kasnije upoznao s najvećim književnim autoritetima Španije: polihistor Marcelino Menéndez Pelayo i čuveni romansijer Juan Valera. Kad mu se književna slava pronijela, i sam je postao pretsjednikom Atenea, te najviše kulturne ustanove madridske, koja se često pretvarala u slobodnu tribunu za raspravljanje najvažnijih duhovnih i političkih problema Španije. Nekoliko mjeseci poslije proglašenja diktature generala Prima de Rivere položio je čast pretsjednika ovog zavoda. Njegov je život protekao mirno i bez ikakvih naročitih incidenata; taj je mir prekinut tek 1936. god., kada su zagrmjeli topovi. Umro je u opsjednutom Madridu 1937. godine.

Armando Palacio Valdés je izvjesno najčitaniji romansijer u Španiji: prvo zato, što je znao kao pripovjedač da naslika najprivlačnije strane španskoga života, obrađujući u svojim knjigama razne provincije s njihovim živopisnim običajima; drugo zato, što ljudi njegovih romana nisu neobični, nego žive svakodnevnim životom i svršavaju kao posve obični ljudi. U svim romanima Palacia Valdésa, koji se često, ali čovječno i bez prezira, smije ljudima: ne odveć skrupuloznom svećeniku, potkupljivom činovniku i plemiću bećaru, opaža se prema slabostima ljudskim neka strpljivost, koja je spremna sve da razumije i sve da oprosti. Najglasovitija su mu djela: prvi roman *El senjorito Octavio* (Gospodičić Oktavije); dva romana o božanskoj i ljudskoj ljubavi: *Marta y Maria* i *La Fe* (Vjera), *La Hermana San Sulpicio* (Sestra San Sulpicio), historija jedne simpatične, temperamentne Španjolke, koju su protiv njene volje zatvorili u samostan; roman o ribarima sa kantabrijske obale *José; Los Majos de Cádiz* (Kicoši iz Kadisa) i dr.

Kao mlad čovjek bavio se i književnom kritikom, ali se u zrelim godinama ovako izrazio o svom kritičarskom radu: da čovjek u 22. ili 23. godini »može biti odličan pjesnik, osrednji romansijer, ali samo loš kritičar«. Jedan od najvećih španskih artista, bio je vazda skroman i kao u životu, tako ni u svom djelu nikad nije tražio nikakovih naročitih efekata.

HENRYK SIENKIEWICZ:

O R S O

Annaheim, gradić u južnoj Kaliforniji, slavi zadnje jesenske dane osobitim zabavama i svečanostima. Berba se svršava i grad je pun radnikâ. Veoma je slikovit pogled na raznoliko ljudstvo, što se ovamo skupilo čak od divljih gora San-Bernardino u nutrašnjosti kontinenta iz indijanskoga plemena Cahuilla, a manjim dijelom iz Mehika. Jedni se i drugi razilaze po ulicama i trgovima, a spavaju pod šatorima ili pod otvorenim nebom, koje je u to doba godine uvijek vedro. Grad je opasan šumicama eukaliptâ, ricinusâ i biberovca i sav vri, kao da je u njemu sajam, a odmah iza vinogradâ počinje pustinja, obrasla kaktusima, a u njoj vlada ozbiljna tišina. Naveče, kad sunce skriva svoj krug u dubine oceana, pojave se na nebu ružičasta jata divljih gusaka, pataka, pelikana i ždralova, što u hiljadama lete s gorâ prema oceanu. Tada se po gradu pale vatre i počinje zabava.

Crnci udaraju u kastanjete; uz svaki se plamen čuju udarci bubnja i mukli glasovi bandžâ; Mehikanci plešu svoj dragi bollero, a Indijanci

ih prate s dugim bijelim štapovima (kiotto) u zubima i viču »eviva«. Vatre pucketaju podjarivane crvenim drvetom i bacaju iskre, a u krvavom njihovom sjaju skaču ljudi. Oko njih stoje građani s lijepim ženama i kćerkama pod rukom i promatraju zabavu.

Kad i zadnji grozd izgaze indijanske noge, onda je još veća svečanost, jer onda iz Los Angelosa stiže putujući cirkus gospodina Hirscha, Nijemca, a ujedno i vlasnika menažerije. U njoj ima majmuna, kuguara, afrikanskih lavova, jedan slon i nekoliko starih, već djetinjastih papiga: »The greatest attraction of the world!« Cahuilli daju i svoj zadnji »pezos«, ako ga nisu dospjeli zapiti, da pođu u cirkus, ali ne što bi bili željni da vide divlje zvijeri, jer tih ima i suviše u San-Bernardinu, već da vide umjetnice, atlete, clowne i sva čudesa cirkusa, koja smatraju čarolijom nadnaravnih sila.

Navukao bih na sebe pravedni i bogzna kako pogibeljni gnjev gospodina Hirscha, kad bih ustvrdio, da njegov cirkus privlači samo Indijance, Kineze ili Crnce. O, nipošto: radi cirkusa dolaze u Annaheim ne samo kolonisti iz okolice, već i građani susjednih manjih gradova: Westminstera, Orangea i Los Nietosa. U to je vrijeme ulica »Naranača« tako natrpana kolijom i kočijama svakovrsnoga oblika, da čovjek ne može proći. Sav se veliki »setlerski« svijet ovdje skupio. Male, žustre miss, sa svijetlim kovrčavim vla-

sima nad očima, kočijâše na boku, brbljaju vozikajući se po ulicama i pokazujući svoje zubiće; španjolske senjoritas iz Los Nietosa bacaju duge poglede ispod koprena; udate dame iz okolice, odjevene po najnovijoj modi, oholo se naslanjaju na ramena pocrnjelih svojih farmera, na kojima je šešir, hlače od ripsa i košulja od flanela, privezana u nestašici kravate nekom vrpcom.

Sve se to pozdravlja i dozivlje, pažljivo se promatraju odijela, da li su »very fashionable«, i sve to pomalo ogovara.

Mladići jašu između cvijećem obasutih kolâ, koja naliče na velike bukete, prigiblju se s visokih mehikanskih sjedala i kradom poglédaju pod djevojačke šešire. Poludivlji konji, prestrašeni bukom i stiskom, skaču zakrvavljenih očiju i vrište, ali junačni se jahači ne osvrću na to.

Sav svijet govori samo o »the greatest attraction« i o pojedinim točkama večernje predstave, koja će svojim sjajem premašiti sve, što se dosada vidjelo. Zaista, ogromni plakati obećavaju prava čudesa. Ravnatelj Hirsch, »umjetnik u biču«, nastupa s najljućim od dosele poznatih afrikanskih lavova. Lav se baca — kako veli program — na ravnatelja, kojemu je sva obrana samo u biču. Bič se obično preobrazi u čarobnjačkim rukama (sve prema programu) u vatreni mač i štit. Vršika biča grize kao čegrtuša, bljeska kao munja, gađa kao grom i drži strahotu-lava u stalnoj udaljenosti, ma da bi lav

silom htio da skoči na umjetnika. Ali to nije svršetak. Šesnaestgodišnji Orso, »amerikanski Herkul«, sin bijeloga oca i majke Indijanke, drži na sebi šest ljudi, po trojicu na svakom ramenu; a osim toga poklanja ravnateljstvo cirkusa stotinu dolara onom čovjeku, »bez obzira na boju kože«, koji bi bio vrstan da svlada maloljetnoga atletu u hrvanju.

Grozni glasovi kolaju po Annheimu, da je sa San-Bernardinskih gora došao na borbu s Orsom Gryzli-Killer (ubijač medvjedâ), slavan s neustrašivosti i snage, koji se prvi, otkako postoji Kalifornija, usudio navaliti na smeđega medvjeda s golom batinom i nožem.

Bit će da borba »ubijača medvjeda« sa šesnaestgodišnjim cirkuskim atletom uzrujava do krajnje mjere sve annaheimske Mehikance, jer će se čitava Kalifornija proslaviti, ako sada bude poražen Orso, koji je dosele svuda rušio i najsilnije »yankee-e« od Atlantika do Pacifika. Žene je još više dražila naredna točka programa: taj će isti Orso nositi na stupu, dugom trideset stopa, malu Jenny, »svjetsko čudo«. O njoj priča plakat, da je najljepša djevojka, što je ikada živjela na zemlji »od kršćanske ere«. Uza sve to, što je maloj Jenny tek trinaest godina, daje ravnatelj isto tako stotinu dolara svakoj djevici »bez obzira na boju kože«, koja bi se usudila natjecati se u ljepoti s »anđelom od sunčanih zraka«. Miss, velike i male, prezirno se smiješe,

i one iz Annaheima kao i one iz okolice, čitajući ovu točku programa, i tvrde, da ne bi bilo »lady like«, kad bi se ovako natjecale. Ipak bi svaka rado ostavila svoje sjedalo na njihalci, samo da uzmogne doći na večernju predstavu i da vidi tu dječju suparnicu, ma da nijedna ne vjeruje u njezinu ljepotu, pogotovo, ako je uporedi na primjer s Bimpovim sestrama. Dvije Bimpove sestre, starija Refugio i mlađa Mercedes, sjedeći nemarno u lijepom »buggy-u«, baš čitaju plakat. Na prekrasnim licima njihovim nema ni traga uzbuđenju, premda osjećaju, da se oči Annaheima upravljaju na njih ovaj tren: kao da ih mole, da spasu čast cijele grofovije, a gledaju ih i s nekim patriotskim ponosom, koji počiva na uvjerenju, da u svim gorama i krajevima ovoga svijeta nema ljepših cvjetova od ova dva kalifornijska cvijeta. Ah! a i jesu lijepe sestre Refugio i Mercedes! Ne teče uzalud u njihovim žilama čista kastilska krv. Spominje im to majka svaki čas, dajući izraza svom visokom preziru prema cijelom bojadisanom plemenu i prema ljudima jasnih vlasi, t. j. prema »yankee-ima«.

Dvije sestre imaju vitka i laka tjelesa, a u kretnjama im leže neke tajne, kao da su mlitave, a ipak su tako zamamne, da svakom mladiću poskoči srce od nepoznate i besvjesne želje, kad im se približi. Iz donne Refugie i Mercedes izbija čar kao miris iz magnolijâ i đurđicâ. Lica su im nježna, put prozračna, premda lako za-

rudjela kao odsjevom zore, oči duguljaste i crne, slatke, a pogled im je nevin i nježan. Zamotane u zavoje muslinskih »rezobosa« sjede u buggy-u prenatrpanom cvijećem, sjede prečiste, spokojne i tako lijepe, da se čini, kao da ni same ne znaju za svoju ljepotu. Annaheim ih gleda, proždire očima, diči se njima i ljubi ih. Kakva mora da je ta Jenny, kad hoće da i tu iznese pobjedu?

Doduše »Saturday Weekly Review« je pisao, da u cirkusu nastaje tišina i ne samo oči, već i srca sa drhtanjem slijede svaki kret male Jenny, kad se popne na vrh stupa, što počiva na jakom Orsovom ramenu, pa kad viseći na vrhu, izložena smrti, počne širiti ručice i mahati kao leptir; »tko ju je vidio na stupu ili na konju,« dovršuje Saturday Review, »ne će je zaboraviti nikada, jer ništa slično ne bi mogao naslikati ni najveći slikar na zemlji, pače ni mister Harvey iz San-Franciska, koji je slikao Palace Hotel.«

Annaheimska mladež, koja je ili skeptična ili zaljubljena u gospođice Bimpove, tvrdi, da je sve to humbug, ali da će večeras ipak doći djelo na vidjelo. Međutim vreva oko cirkusa biva svakim časom veća. Dugačke daščare okružuju platneni cirkus. Iz daščarâ se čuje rika lavova i jednoga slona; papige, što su privezane na obruče oko daščare, vrište do nebesa, majmuni se ljuljaju na repovima ili se rugaju općinstvu, koje stoji iza nategnutih konopa podalje od zgradâ. Napokon izađe iz glavne daščare pro-

cesija, kojoj je zadaća, kako bi općinstvo toliko uzbudila, da ostane zabezeknuto. Na čelu procesije idu ogromna kola sa šest konja s perjem na glavama. Kočijaši u kostimima francuskih postiljona kočijaše, a u svakom kavezu lady s maslinovom grančicom. Za kolima stupa slon pokriven pokrovcem, s tornjem na hrptu i sa strijelcima u tornju. Trublje trube, bubnjevi bubnjaju, lavovi riču, bičevi zvižde, cijela se karavana pomiče s bukom i s vrevom. Ali to još nije sve. Za slonom se vâlja stroj s dimnjakom kao u lokomotive, sličan orguljama, na kojemu para svira ili bolje reći cvili i pišti najpaklenskiju narodnu »Yankee Doodle«. Katkada se para duže zadrži u mijehu, a onda se razlijegne pisak, koji uostalom ni malo ne umanjuje entuzijazma u svjetini. Ona ne može da se uzdrži od veselja, slušajući tu vrištavo-parnu pjesmu. Amerikanci viču: hurra! Nijemci: hoch! Mehikanci: eviva! Cahuilli pak zavijaju od zadovoljstva kao divlja nagrižena zvjerad.

Gomila se svjetine vuče za kolima, oko cirkusa nestaje ljudî, papige ne kriče više, majmuni se ne prevrću. »The greatest attraction« ipak ne sudjeluje u pohodu. Na kolima nema ni »nesravnjivog na biču« ravnatelja, ni »neobičnog« Orsa, ni »zračnog anđela Jenny«. Sve se to čuva za navečer, da bude od jačega dojma. Ravnatelj sjedi negdje u daščari ili nadzire blagajne, gdje njegovi crnci pokazuju općinstvu svoje bijele

zube; nadzire i ljuti se quand même. Orso pak i Jenny imaju baš pokus u cirkusu.

Pod platnenim cirkuskim krovom vlada tišina i mrak. Nutrašnjost, u kojoj se amfiteatralno uzdižu klupe, gotovo je potpuno tamna, a najviše svijetla pada kroz platneni krov na arenu, posutu pijeskom i pilotinom. Uz sive, kroz platno procijeđene zrake, vidi se konj, sâm u areni. Konj se dosađuje, repom se brani od muha i — koliko može — maše glavom, privezanom bijelim užetom. Oko otkriva polako u tmini i štap, na kojemu Orso obično nosi Jenny, zatim nekoliko obručeva izlijepljenih papirom, kroz koje treba da skače Jenny, — sve to leži razbacano, a cijela napolak rasvijetljena arena i potpuno tamni cirkus naliči na neku ruševinu. Redovi klupâ, što se uzdižu na katove, samo su na nekim mjestima obasuti svijetlom — prava ruina. Konj stoji spuštene glave i nimalo ne oživljuje sliku.

Gdje su Orso i Jenny? Jedna se zraka uvukla kroz rupicu; u njoj se vitla i vrti prašina, a ona pada kao zlatna pjega na udaljenije klupe. Pjega se pomiče kao i sunce vani, dok napokon nije pala na Orsa i malu Jenny.

Orso sjedi navrh klupe, a uzanj Jenny. Naslonila je svoje lijepo djetinje lice na rame atlete, rukom mu ogrlila vrat i leži mu na ramenu. Uprla je oči u vis, kao da pozorno sluša

svoga druga, koji — nagnut nad njom — makne katkada glavom, kao da joj nešto tumači i razjašnjuje. Mislio bi, da je to par zaljubljenikâ, kako su se nagli jedno drugome, kad ne bi bilo blijedoružičastoga trikota na nožicama Jenny, koje se ne dotiču zemlje, već se miču djetinjim kretom naprijed i natrag, a njezine uvis uprte oči izražuju više pažnju i sabrane misli, nego li kakav romantičan osjećaj. A i oblici joj jedva dobivaju prve crte ženskih forma. Jenny je dijete, ali tako čarobno, da bi gospodinu Harveyu iz San-Franciska, koji je slikao Palace Hotel, bilo teško izmaštati ovakav lik. Njezino je sitno lišce upravo anđeosko; velike turobno plave oči imaju izraz dubok, sladak, odan; tamne su obrve nacrtane neuporedivom pravilnošću na bijelom i ponešto zamišljenom čelu, na koje baca plava, svilena, malko neuređena kosa sjenu, koje se ne bi postidio ne samo umjetnik Harvey nego ni drugi neki slikar po imenu Rembrandt. Djevojčica podsjeća istodobno na pepeljugu i na Gretchen, a onako naslonjena izgleda kao da se nečega prestrašila i da joj treba zaštite.

Čudno stoji na njoj cirkusko odijelo. Kratka laka suknjica, prošivena srebrnim limom, tako kratka, da joj ne pokriva ni koljenâ. U zrakama zlatnoga svijetla, na dubokom i tamnom tlu sjedi kao kakva sunčana i prozračna pojava, koja svojim vitkim formama čini pravi kontrast četverouglatom tijelu dječakovu.

Orso u svom ružičastom trikotu kao da je gol. Ista zraka osvjetljuje njegova nerazmjerno razvijena pleća, suviše izbočena prsa, upali trbuh i prema tijelu prekratke noge. Kao da su mu čvrsti oblici isklesani sjekirom iz kamena. Sve su karakteristike cirkuskog hrvača na njemu, pa ga čine gotovo karikaturom. Uz to je nelijep. Na časove, kad podigne glavu, vidi mu se lice s doduše pravilnim crtama, ali ove su nekako tupe i kao da su i one sjekirom isječene. Nisko čelo i dugačka crna kosa sve do nosa, nalik na konjsku dlaku, sigurno ju je naslijedio od majke, daje njegovu licu neki tmuran i strašan izraz. U isto doba je sličan i na bika i medvjeda, u kojemu se krije grozna i zlokobna snaga. Čini se, da nije nimalo dobre ćudi.

Kad Jenny prođe kraj konjâ, valjane se te životinje osvrću i gledaju za njom mudrim očima, istiha ržu i kao da vele: »How do you do, darling?«, a smotrivši Orsa gotovo sjedaju od straha. U sebi zatvoren, mrzovoljast i tmuran je to dječak. Ne trpe ga crnci gospodina Hirscha, koji su u cirkusu clowni, minstreli i skakači na užetu, škode mu, gdjegod mogu, a jer je mješanac, ne boje ga se i izriču mu glasno svoj prijezir. Ravnatelj, koji zapravo ne riskira puno dajući stotinu dolara za njega proti svakom hrvaču, mrzi ga također, ali ga se i boji kao što se krotitelj zvjeradi boji lava i tuče ga radi makar čega. Usto misli gospodin Hirsch, da bi

on bio bijen od dječaka, kad ga ne bi tukao, a uopće se drži načela one kreolke, koja je batine smatrala kaznom, a nebatinanje nagradom.

Takav je Orso. Od nekog je vremena postao bolji, otkako je zavolio malu Jenny. Bilo je to pred godinu dana, kad mu je zvijer, dok je čistio kavez, teško ozlijedila glavu ispruživši šapu kroz šipke. Onda je on unišao u kavez i poslije strašne borbe, što se razvila između njega i zvijeri, jedva da je ostao u životu. Tako je bio izranjen, da je izgubio svijest, a zatim je dugo bolovao, to duže, što ga je i ravnatelj izbio, jer je prelomio kuguaru hrptenjaču. Dok je bolovao, vrlo se smilovao maloj Jenny, koja mu je vidala rane, ako nije bilo nikoga drugoga za taj posao, a kad je dospijevala, čitala mu je sjedeći uzanj bibliju, tako zvanu »dobru knjigu«, koja je pričala o međusobnoj ljubavi, o opraštanju, o milosrđu, o stvarima, kojih nije nitko još nikada spomenuo u cirkusu gospodina Hirscha. Orso slušajući tu knjigu dugo razmišljavaše svojom indijanskom glavom, dok nije došao do uvjerenja, da ni on ne bi bio tako zao, kad bi u cirkusu bilo onako, kako piše u knjizi. Pomisli, da tada ne bi bio bijen, a možda bi se našao tkogod, tko bi ga ljubio. Ali tko? Crnci ne, a ni gospodin Hirsch, već valjada mala Jenny, koja je imala tako ugodan glas, da mu je zvonio u ušima kao glas maukavisa.

Jedne se večeri, misleći, tako strašno rasplakao, pa počeo cjelivati male Jennyne ručice i od toga ju je časa vrlo zavolio. Od onda je svako veče, dok bi djevojčica za večernjih predstava jahala, uvijek bio u areni i zabrinutim bi je očima pratio. Smiješio bi joj se podmećući joj papirom oblijepljene obruče, a kad ju je nosio na motki uz pjesmu »Ah, smrt je blizu«, dok se općinstvo zgražalo, i sâm je bio prenerażen. Dobro je znao, da bi s njom nestalo u cirkusu jedinoga bića iz »dobre knjige«, pa nije skidao očiju s nje, a ta je opreznost i bojažljivost kretnjâ davala prizoru još jaču grozu. Zatim, kad su izazvani burom pljeska zajedno istrčali na arenu, on bi je uvijek potiskivao naprijed, da bi nju zapalo više odobravanja, a uz to je mumljao od sreće. Ona je jedina znala izazvati to mumljanje.

Orso je mrzio cirkus i gospodina Hirscha, koji je bio sasvim drukčiji od onih ljudi iz »dobre knjige«. Nešto ga je vuklo prema rubu obzora, u šume i u stepe. Kad je putnička družina u svom lutanju morala prolaziti kroz nenapučene krajeve, rađali su se u njemu takovi nagoni, kakvi se rađaju u ulovljenom vuku, kad prvi put ponovno ugleda šumu. Tu je sklonost naslijedio možda ne samo od majke, već i od oca, je je i on jamačno bio neki pustolov, koji je tumarao stepama. Te je svoje želje odavao maloj Jenny, a pri tom bi joj pričao, kakav je

život u šumi. Izmišljavao je koješta, a sjećao se i pričanja stepnih lovaca, koji su kadgod znali dolaziti u cirkus, bilo da gospodinu Hirschu dobave divlje zvijeri, bilo da se okušaju za onih sto dolara, što ih je obećao ravnatelj onome, koji u hrvanju svlada Orsa.

Mala je Jenny slušala to izmišljavanje i te indijanske vizije široko otvorenih plavih očiju ili duboko zamišljena. Orso nije nikada sâm u pustinji. Ona je uvijek s njim, a tako im je dobro, da se to ne može iskazati. Svaki dan vide nešto novo, imaju čitavo svoje kućanstvo, pa zato treba o svemu promisliti.

Sjede sada u zraki svijetla i razgovaraju mjesto da kušaju nove skokove. Konj stoji na areni i dosađuje se. Mala Jenny, naslonjena na Orsovo rame, uronila je zamišljene oči u daljinu i marljivo klima nožicama, pa razmišlja u maloj svojoj glavici, kako će biti u pustinji, a kadšto stavi i po koje pitanje, da još točnije sazna, kako će sve to da bude.

— A gdje se tamo stanuje? — zapita dižući oči na svoga druga.

— Tamo ima puno hrastova. Uzme se sjekira i sagradi se kuća.

— Well, — prihvati Jenny, — ali prije nego što se sagradi kuća?

— Uvijek je tamo toplo. Gryzli-Killer je pričao, da je tamo uvijek toplo.

Jenny maše nogama još jače u znak, da je tamo toplo. Ona više ni za što ne mari. Ai za čas se ustavi opet. Ona ima u cirkusu dragoga psa, koji se zove »gospodin pas«, i máčka, koji se zove »gospodin mačak«, pa bi htjela da odredi štogod i glede njih.

— A hoće li poći s nama i gospodin pas i gospodin mačak?

— Hoće, — odgovara Orso i mumlja od radosti.

— Ponijet ćemo i »dobru knjigu«?

— Ponijet ćemo! — odgovara Orso i još glasnije mrmlja.

— Well, — cvrkuće djevojčica. — Gospodin mačak će nam loviti ptičice, a gospodin pas će lajati, ako nam bude htio doći kakav zao čovjek, a ti ćeš biti muž, ja tvoja žena, a oni naša djeca.

Orso je već tako presretan, da ne može više ni da mumlja, pa Jenny sama priča dalje:

— Ni gospodina Hirscha ne će biti, ni cirkusa ne će biti i nikada ne ćemo ništa raditi!... Ali ne! — doda za čas, — »dobra knjiga« kaže, da treba raditi, pa ću ja zato kadgod preskočiti kroz kakav obruč, kroz dva obruča, kroz tri obruča, kroz četiri obruča!

Jenny jamačno ne može da zamisli drugi posao do skakanja kroz obruče.

Za čas zapita opet:

— Orso, ja ću zaista biti uvijek s tobom?

— Da, Džy; ja te vrlo volim.

Lice mu zasja, dok to govori, i postaje gotovo lijepo.

A ipak on ni sâm ne zna, kako voli tu malu plavokosu glavicu. Kao pas svoju gospodaricu. U ostalom na čitavom svijetu voli samo nju jedinu. On je uz nju doduše pravi zmaj, ali što mu to škodi? Baš ništa.

— Džy, — reče malo poslije, — slušaj što ću ti reći!

Jenny, koja je bila baš malo prije ustala htijući pogledati konja, poklekne sada pred Orsa i — da ne prečuje ni jedne riječi — upre laktove na njegova koljena, položi bradu na ruke i posluša ga uzdignute glavice.

U taj čas, na njihovu nesreću, uniđe u cirkus »umjetnik na biču«, a unišao je najgore volje, jer mu je pokus s lavom veoma loše pošao za rukom. Od starosti već očelavio lav, koji bi volio, da ga puste u miru, nije nipošto htio da se baci na umjetnika, a pod udarcima biča uklanjao se sve dublje u kavez. Ravnatelj pomisli u očaju, da bi mogao koncerat s bičem ne uspjeti, ako do naveče lava ne napusti to lojalno raspoloženje, jer udarati lava, koji se uklanja, nije veća umjetnost, nego li početi jesti raka od repa.

Volja se ravnateljeva još jače pogoršala, kad mu je crnac, koji prodaje karte za galeriju, dojavio, da su Cahuilli jamačno već propili novac, stečen za vrijeme berbe, jer ih se doduše mnogo javlja kod blagajne, ali mjesto novaca daju

svoje »derke« označene sa U. S. ili nude svoje žene, osobito stare. Nestašica novca u Cahuilla bijaše veliki gubitak za umjetnika na biču. On je naime računao na »crowded house«, a bez galerije ne može biti »crowded house«, zato je ravnatelj u taj čas poželio, da svi Indijanci dobiju jedna leđa, da im on pred cijelim Annaheimom na njima priredi koncerat s bičem. Takve volje uđe u cirkus i opazivši konja, kako dosadno stoji ne radeći ništa, htjede u ljutini da skoči iz kože.

Gdje li su Orso i Jenny? Ravnatelj zakrije rukom oči, da mu ne smeta svijetlo, što prodire kroz platno, zagleda se u dubinu i spazi u svijetloj zraki Orsa i malu Jenny, kako se klečeći pred njim uprla laktovima o njegova koljena. Opazivši to, spusti kraj biča na zemlju:

— Orso!

Da je udario grom među ovo dvoje djece, ne bi proizveo većega preneraženja. Orso skoči i siđe između klupa žurno kao životinja, što na glas gospodara hrli do njegovih nogu. Za Orsom pođe mala Jenny otvorenih očiju od preneraženja, hvatajući se za klupe.

Orso izađe na arenu, stane i čekaše smrknut. Sivo svijetlo, što je padalo odozgor, osvjetljuje mu herkulsko tijelo, posađeno na kratke noge.

— Bliže! — vikne promuklim glasom ravnatelj, a vršika se biča stane micati po pijesku

kobnim trzanjem kao što se miče rep tigru u zasjedi.

Orso korakne još nekoliko koraka i sada gleda jedan drugome u oči. Ravnatelj promatra kao krotitelj, koji je unišao u kavez da izvježba opasnu zvijer, promatra i ispituje.

Ali srdžbu nadvlada u njemu opreznost. Tanke mu noge u visokim cipelama poskakuju od bijesa. Možda se ne ljuti samo zato, što je Orso ljenčario. Odozgor ih između klupa promatra Jenny kao da srna gleda dva risa.

— Hoodlume! — pseto, bitango pasja! — šapuće ravnatelj.

Bič opiše krug brzo kao munja, zazviždi, zasikće i udari. Orso potiho zacvili i naglo korakne naprijed, ali ga drugi udarac zaustavi, zatim treći, četvrti, deseti. Koncerat je započeo, iako nije bilo još gledalaca. Ruka velikog umjetnika nije se gotovo ni pomicala, već se časom kretala šaka kao dio kakvoga stroja, što stoji na kraju. Svaka se kretnja oglasi udarcem na Orsovoj koži. Kao da je bič, ili zapravo oštri mu vršak, ispunio sav prostor između hrvača i ravnatelja, koji je, uzbuđujući se sve više, došao u pravo umjetničko nadahnuće. Majstor je upravo improvizirao. Švigar se biča migoljio po zraku i već dvaput opisao krvave tragove na vratu atleti, tragove, koje će večeras pokriti puder.

Orso zašuti. Iza svakog se udarca maknuo za korak naprijed, a ravnatelj za korak unatrag.

Tako su obišli cijelu arenu. A onda se povukao ravnatej upravo kao krotitelj iz kaveza, dok ga napokon nestade na ulazu u staju . . . baš kao krotitelja.

Odlazeći padne mu pogled na Jenny.

— Na konja! — krikne. — Obračun kasnije.

Još nije nestalo jeke glasu, a već je bijela suknjica zalepršala u zraku i Jenny skoči u tren oka kao majmun na konja. Ravnatelja nestade za zastorom, a konj počne trčati naokolo u galopu udarajući kadšto o drvenu ogradu.

— Hep! hep! — podvikivala je Jenny sitnim glasićem: — hep! hep! — ali taj »hep! hep!« bijaše ujedno i jecanje. Konj je trčao sve brže i udarao kopitima nagibajući se sve jače. Djevojčica kao da ga se tek vršcima prstiju doticala stojeći na sedlu stisnutih nožica; ružičaste joj gole ručice naglim kretnjama hvatahu ravnotežu, a unatrag zabačena kosa i uska suknjica lepršahu za njom, pa je naličila na ptičicu, što kruži zrakom.

— Hep! hep! — podvikivaše još uvijek. Međutim joj suze zališe oči, da je morala stresti glavom, da joj se razbistri pogled. Smutio ju je lijet konja: počeše se vrtjeti oko nje redovi klupa i arena. Zaljulja se jedamput, drugi put i napokon pade Orsu na ramena.

— O, Orso! siromah Orso! — vikaše jecajući dijete.

— Što ti je, Džy? — šaptaše dječak. — Što plačeš? Ne plači, Džy! Mene ne boli jako, baš ne boli jako!

Jenny mu se objeručke baci oko vrata i poče cjelivati njegove obraze. Cijelo joj se tijelo treslo od uzbuđenja, a plač je već prelazio gotovo u grč.

— Orso! o, Orso! — ponavljala je ona ne mogavši više ni riječi progovoriti, a rukama je stisnula Orsa oko vrata. Da su nju izbili, ne bi jače plakala. Napokon ju je on počeo grliti i tješiti . . . Zaboravio je na bol i digao je rukama pritištući je k srcu, a šibanjem razdražena ćutila učiniše, da je prvi put osjetio, kako je ljubi drukčije nego pas svoju gospodaricu. Dihao je brzo, a usne mu počeše šaptati isprekidanim dahom:

— Ne boli me ništa više . . . kad si ti uz mene, onda mi je vrlo dobro . . . Jenny, Jenny!

Međutim je ravnatelj obilazio po stajama i pjenio se od bijesa. U srcu mu je rovala zavist. Vidio je djevojčicu, kako kleči pred Orsom, a već je od nekoga vremena počelo ovo dijete buditi u njemu začetke podlih osjećaja, slabo još razvijenih. Sada je u sebi stvorio roman između nje i Orsa i zato je htio da se osveti. Osjećao bi divlju slast, kad bi je mogao istući, veoma jako istući i toj se želji nije mogao oduprijeti. Za čas ju je pozvao.

Odmah se istrgla iz ruku atleti i za tren se oka izgubila za tamnim ulazom u staju. Orso je stajao smeten, pa mjesto da pođe za njom, pođe nesigurna koraka do klupe i sjedne dišući teško.

Međutim je djevojčica utrčala u staju, stala, jer isprvine nije nikoga vidjela, budući da je tu bilo još mračnije nego li u areni. Bojeći se, da je ne obijedi ravnatelj, da nije odmah poslušala zapovijed, vikaše tihim i prestrašenim glasom:

— Evo me, gospodine, evo me!

U taj joj čas ravnateljeva ruka uhvati malu ručicu i proderani joj glas reče:

— Come!

Da se ljutio ili vikao, manje bi je uplašio od ove šutnje. Vodio ju je prema cirkuskoj garderobi. Ona se nagne unatrag i opirući se iz sve snage opetovaše što je brže mogla:

— Mister Hirsch! moj dragi, moj slatki, nikada više ne ću . . .

Ali on ju je vodio snažno u drugu zatvorenu komoru, gdje je bilo skladište kostima, i zaključa vrata.

Jenny se baci na koljena. Uzdignutih očiju, sklopljenih ruku, drhćući kao listak, zalivena suzama nastojaše da ga namoli, ali on reče skinuvši sa stijene korbač:

— Lezi! . . .

Ona se očajno uhvati za njegove noge umirući od straha. Svaki joj je živac drhtao kao

žica, ali zalud je problijedjela svoja ustašca pritiskivala na njegove ulaštene cipele, jer je njezin strah još jače podjarivao ravnateljev bijes. Uhvativši je oko pojasa baci je na hrpu odijela, što je ležalo na stolu, čvrsto zaustavi trzanje njezinih nogu i napokon udari.

— Orso! — zavikne djevojčica.

U taj se čas zatresu vrata odozgor do dolje, a jedna se polovica vrata, silnom snagom izbita, sruši uz štropot na zemlju.

Na vratima je stajao Orso.

Ravnatelju ispadne iz ruke korbač, a lice mu se pokrije smrtnim bljedilom, jer je lik Orsov bio grozan. Mjesto očiju vidjela se samo bjeločnica, široke su mu usne bile pokrite pjenom, glava uzdignuta kao u bika, a cijelo tijelo zgrčeno kao da će skočiti.

— Van! — vikne ravnatelj nastojeći vikom prikriti strah.

No bilo je već prekasno. Orso, inače poslušan kao pas na svaki mig, sada nije poslušao i nije se povukao van, već se sve više približavao umjetniku na biču nagnuvši kobno svoju glavu i snažno razvlačeći svoje željezne mišice.

— Help! Help! — zavrišti umjetnik.

Čuli su ga.

Četiri ogromna crnca istrčaše iz staje kroz razbita vrata i baciše se na Orsa. Začela se strašna borba, a ravnatelj je promatraše škripeći zubima. Vidjela se samo hrpa: Orso, strašniji nego

li prije, zakrvavljen, hrpa prepletenih crnih tjelesa, kako se pašu konvulzivnim kretnjama, hrpa nemirna, prepletena, zamršena, a u tišini, što je zavladala, razlijegao se čas jauk čas hroptanje ili disanje. Doskora se jedan crnac, izbačen nekom nadljudskom silom iz ove bezoblične mase, zaljulja u zraku i pade uz ravnatelja udarivši muklim jekom lubanje o tle, zatim izleti drugi, a napokon se iznad klupka boraca digne samo Orso s nakostrušenom kosom na glavi. Koljenima je pritiskao dvojicu onesviještenih crnaca. Zatim se digne i pođe k ravnatelju.

Ovaj zaklopi oči.

U taj hip osjeti, da mu se noge ne dotiču više zemlje, zatim očuti, kako lebdi u zraku, a zatim nije više ništa osjećao, jer je pao bez svijesti udarivši cijelim tijelom o drugu polovicu vratiju.

Orso se obriše i priđe k Jenny.

— Hodi! — reče kratko.

Uzme je za ruku i iziđoše. Cijeli je grad baš išao za procesijom kolâ i za strojem, što je svirao »Yankee Doodle«, pa je oko cirkusa bilo posve prazno. Samo su papige vrištale ljuljajući se na obručima. Ovo dvoje djece pođe ravno držeći se za ruke, pođe onamo, gdje se na kraju ulice vidjelo iz velike daljine ogromno polje kaktusâ. Šuteći su išli kraj kuća, što su bile skrivene u sjeni eukaliptâ, zatim prođoše kraj gradske klaonice, oko koje je lepršalo na tisuće crnih čvo-

raka s crvenim krilima, preskočiše veliku jamu, izađoše u šumicu naranča i prošavši nju nađoše se među kaktusima.

To je već bila pustinja.

Dokle je oko sezalo, uzdizahu se sve više bodljikaste hrpe; zapleteno je lišće, što je izraslo iz drugoga lišća, zagradilo put i hvatalo se bodljikama za Jennynu suknjicu. Kadšto su se kaktusi tako visoko uzdigli, da su djeca bila kao u kakvoj šumi, u kojoj ih nije više nitko mogao naći. Išli su dakle, skretali su sad desno sad lijevo, samo da idu što dalje. Mjestimice, gdje su piramide kaktusa bile manje, mogle su se na kraju obzora vidjeti modre gore Santa Ane. Išli su prema gorama. Zapara je bila velika. U grmovima su siktali pepeljasti skakavci; sunčani su se traci kao potoci slijevali na zemlju, a kruto lišće kaktusa kao da je omekšalo od žege, cvijeće klonulo i napolak uvehlo. Djeca su išla naprijed šuteći i razmišljavajući. Sve, što ih je okružavalo, bijaše im tako novo, da su se predali dojmovima i zaboravili na umornost. Jenny je letjela pogledom od jednoga grma do drugoga, zatim uprla pogled među kaktuse pitajući pokadšto drûga:

— Je li to pustinja, Orso?

Ipak ta pustinja nije bila baš pusta. Podalje se čulo mamljenje tetrijeba, a unaokolo se razlijegalo čudno pucketanje, laptanje, zujanje, — najrazličitiji glasovi malih životinjica, što su ži-

vjele po kaktusima. Kadšto bi nahrupilo cijelo jato tetrijebova, krunaste jarebice bježahu svojim dugačkim nogama, crne su se vjeverice skrivale, kad bi im se približila djeca, sa svih su strana bježali zečevi i kunići, tekunice, sjedeći na stražnjim šapicama pred jamama, nalikovahu na debele njemačke farmere kad stoje pred kućnim vratima.

Počinuvši malo pođoše dalje. Jenny doskora ožedni, a Orso joj pomogne nabravši kaktusovih plodova. Već se u njemu budila indijanska dosjetljivost. Plodova je bilo mnogo, a rasli su iz jednoga lista zajedno sa cvijetom. Dok su ih brali, ubadale su ih kao vlasi tanke bodljike, ali su im zato veoma prijali plodovi. Sladak i kiseo plod gasio im je ujedno i žeđu i glad. Pustinja je nadojila djecu kao majka: okrijepivši se mogli su poći dalje. Kaktusi se dizahu sve više, može se reći, da su rasli jedan drugome na glavi. Tlo se pomalo dizalo, ali neprestance. Još se jednom obazreše i ugedaše Annaheim napolak rasplinut u daljini, nalik na veliki kup drveća, što raste na niskoj stepi. Cirkusu nigdje ni traga. Išli su veoma ustrajno cijele sate prema gorama, koje su se crtale sve izrazitije. Kraj je pomalo dobivao drugo lice. Među kaktusima su se već javljali različiti grmovi, pače i drveće. Tu se započeo šumski dio gorja Santa Ane.

Orso otkine omanje drvo i pootkidavši mu grane, načini jaku batinu, koja je u njegovoj

ruci mogla biti strašno oružje. Nagon Indijanca šaptaše mu, da je dobro u gorama imati batinu, to više, što se već i sunce počelo polako spuštati na zapad. Velika se sunčana kruglja spustila daleko za Annaheim i zapala u ocean. Za čas je nestade, ali na zapadu je sjalo rumenilo crveno, zlatno i narančasto poput dugih prugâ i vrpcâ, što se rastegoše preko cijelog neba. Gore su se kostriješile u zrak u tom sjaju, kaktusi poprimiše različite fantastične oblike, slične ljudima i životinjama. Jenny je bila umorna i pospana, ali ipak uz najveći napor stigoše do gorâ ne znajući ni sami zašto. Doskora ugledaše nekakve pećine, a dospjevši do njih, otkriše potok. Napivši se vode pođoše dalje uz korito. Sada se pećine, spočetka razbacane i isprekidane, pretvoriše u neprekinute zidove, a zatim u sve više stijene i tako uđoše u jaz.

Rumenilo je gaslo: sve je gušći mrak obuhvatao zemlju. Mjestimice, gdje su se ljanosi pružali uz obadvije obale, bilo je sasma tamno i veoma strašno. Odozgor se čuo nekakav šum drveća, koje se nije moglo odozdo vidjeti. Orso se domislio, da je to već šuma, u kojoj je zacijelo bilo mnogo divlje zvjeradi. Od časa bi do časa dopirali odande različiti sumnjivi glasovi, a kad je nastupila noć, izrazito se čulo promuklo zavijanje risova, rikanje kuguara i plačni glasovi kujota.

— Bojiš li se, Džy? — zapita Orso.

— Ne! — odgovori djevojčica.

Bila je veoma umorna i nije mogla da dalje hoda; zato je uze Orso na ruke i nosaše je. Išao je neprestano naprijed u nadi, da će naići na kakvoga skvatera ili na mehikanske šatore. Jedamput ili dvaput mu se pričini, kao da u daljini vidi oči divlje zvijeri. Onda jednom rukom pritisne na prsa malu Jenny, koja je već zaspala, a drugom stisne svoju batinu. Uza svu njegovu snagu bivaše mu Jenny sve teža, to više, što ju je nosio na lijevoj ruci; desnu je htio da ima slobodnu za obranu. Katkad bi stao da odahne, a zatim bi krenuo dalje. Naglo bi se zaustavio i pažljivo napeo sluh. Činilo mu se, da su izdaleka dopirali glasovi zvonâ, koja skvateri noću privezuju na krave i na koze. Krenuvši žurno naprijed dođe doskora do zaokreta potoka. Glas zvonâ pričinjavao mu se sve izrazitijim, a napokon začuje lajanje psa. Sada je bio siguran, da se približuje nekom ljudskom prebivalištu. To je bilo odlučno: iscrpio se preko cijeloga dana i počeo malaksati.

Obiđe još jedan zaokret i opazi svijetlo: čim se većma bližio, razaznavahu mu oči oganj, psa, koji se, očito privezan, trzao i lajao, a napokon ugleda i čovjeka, kako sjedi uz vatru.

— Daj Bože, da to bude čovjek iz »dobre knjige«, — pomisli.

Zatim odluči da probudi malu Jenny.

— Džy! — reče, — probudi se, jesti ćemo.

— Što je? — zapita djevojčica. — Gdje smo?

— U pustinji.

Sasma se razbudila.

— A kakvo je ono svijetlo?

— Ondje stanuje nekakav čovjek. Jesti ćemo.

Siromah Orso bio je veoma gladan.

Međutim su već bili stigli blizu ognja. Pas je sve većma lajao, a stari je čovjek sjedeći uz vatru zakrio oči i gledao u tamu. Za čas upita:

— Tko je tamo?

— Mi smo, — odgovori sitnim glasićem Jenny, — i jako smo gladni.

— Približite se! — reče stari čovjek.

Izišavši iza velike pećine, koja ih je zastirala, stadoše uz oganj držeći se za ruke. Starac ih pogleda i iz ustiju mu se nehotice otme usklik:

— What is that?

Ugledao je naime prizor, koji je u nenapučenim gorama Santa Ane morao svakoga zadiviti. Orso i Jenny imađahu na sebi cirkuske kostime. Lijepa djevojčica u ružičastom trikotu i u kratkoj suknjici izgledaše u sjaju ognja veoma fantastično. Za njom je stajao dječak neobičnih četverouglatih oblika, također u trikotu mesnate boje, pod kojima se dizahu mišice poput čvorova na drvetu.

Stari ih skvater stane promatrati razrogačenih očiju.

— Što ste vi? — zapita.

Mala ženska, misleći očito više na svoju nego li na Orsovu ispriku, poče brbljajući:

— Mi smo iz cirkusa, dragi gospodine! Gospodin je Hirsch jako istukao Orsa, a zatim je htio i mene da tuče, ali Orso nije dao, pa je izbio gospodina Hirscha i njegova četiri crnca, a onda smo utekli u pustinju i dugo smo išli kroz kaktuse, a Orso me je i nosio, pa smo došli ovamo i jako smo gladni.

Lice se staroga pustinjaka polagano vedrilo, a oči mu s dobrostivim očinskim izražajem počivahu na krasnom djetetu, koje se žurilo kao da želi u jednom dahu sve ispričati.

— Kako ti je ime, mala? — zapita.

— Jenny.

— Dakle wellcome, Jenny! I ti, Orso! Rijetko viđam ljude . . . Hodi k meni, Jenny!

Mala ženska bez skanjivanja zagrli svojim golim ručicama starčev vrat i srdačno ga poljubi. Pričinilo joj se, da je to čovjek iz one »dobre knjige«.

— A ne će li nas gospodin Hirsch ovdje naći? — zapita odmaknuvši svoja rumena ustašca od uvehlog iseljenikovog lica.

— Zrno će naći! — odvrati starac. A za čas dometne: — Velite, da biste rado jeli?

— O, veoma rado!

Skvater, prekapajući čašak po pepelu, izvadi krasni jelenji but, što je lijepo zamirisao. Zatim sjedoše da jedu.

Noć je bila vedra, na nebu se visoko nad uvalom uzdigao mjesec, a u guštari počeše slatkim glasom pjevati maukavisi. Plamen je veselo pucketao, a Orso stao mumljati od radosti. Oboje su jeli kao najmljeni, samo stari pustinjak nije mogao da jede — i ne znamo zašto je, pogledavajući na malu Jenny, imao oči pune suzâ.

Možda je nekada bio otac, a možda je u pustim gorama rijetko viđao ljude.

— — — — — — — — — — — — — —

I odonda je to troje živjelo zajedno.

(Preveo s poljskog *Julije Benešić.*)

HENRYK SIENKIEWICZ. — Jedan od najvećih predratnih poljskih pisaca, rođen 1846., a umro 1916. god. u Švicarskoj za vrijeme rata, ne dočekavši žuđenu slobodu i ujedinjenje poljskog naroda. 1924. godine preneseni su Sienkiewiczevi smrtni ostanci u Varšavu i sahranjeni u katedrali sv. Ivana.

Taj veliki poljski patriot i romantičar javio se u lijepoj knjizi god. 1872. kao naturalista i pozitivista, zauzimajući se za prava siromaha i bijednika. Iz toga vremena datiraju Sienkiewiczeve *Skice ugljenom, Stari sluga* i *Hania,* divne stvari, prevedene i na hrvatski jezik, na koji su dosada prevedena gotovo sva djela Sienkiewiczeva. God. 1884. izlazi mu veličanstvena i cijelom svijetu poznata historijska trilogija: *Ognjem i mačem, Potop* i *Gospodin Wolodiowski;* g. 1896. glasoviti roman *Quo vadis?,* a god. 1900. *Križari,* roman o dugotrajnim borbama Poljaka s njemačkim križarima. Godine 1905. postaje Sienkiewicz laureatom Nobelove nagrade, kojom prilikom poklanja mu i poljski narod kao narodni dar jedno imanje.

Uspoređuju ga površno sa Balzacom, Flaubertom, Tolstojem i Dostojevskim, ali to može da bude opravdano samo po kvantitetu ogromnoga životnoga djela. Nijedan od pomenutih velikih autora nema ni daleke sličnosti sa glavnom Sienkiewiczevom karakteristikom, a ta je: zanosni i plameni patriotizam i upravo fantastična želja podržati patriotsku svijest zaonda podijeljenog poljskog naroda.

Sienkiewicz je mnogo putovao, naročito po Americi i Africi, objavljujući i putopise, od kojih mu je posljednji *U pustinji i prašumi.*

Na hrvatski su ga jezik prevodili Ivan Broz, August Harambašić, Iso Velikanović, Julije Benešić i drugi.

SADRŽAJ

Dmitrij S. Merežkovskij (Rusija):
MICHEL-ANGELO 7

Multatuli (Holandija):
SAIDŽA I ADINDA 97

Luigi Pirandello (Italija):
PUTOVANJE 127

Armando Palacio Valdés (Španija):
ČOVJEK SA GUBILIŠTA 153

Henryk Sienkiewicz (Poljska):
ORSO 171